

תעודה

גיל גורדון

כיצד התנהל אתר בנייה אירופי במזרח?

שלוש תעודות על מפגש תרבויות
בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

כיצד התנהל אתר בנייה אירופי במזרח?

שלוש תעודות על מפגש תרבויות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

בשער המאמר:
איור 1 – בית
החולים שערי-צדק
בירושלים, שלב
גמר המעטפת
(1902)
נאוסף בסן, ארכיון בית
החולים שערי-צדק, ללא
סימון

אתר בנייה הוא זירה דינמית, מקום שרעיונות תכנוניים מתעמתים בו עם מגבלות ביצוע, תכניות משתנות תוך כדי עשייה, ובעיות בלתי צפויות דורשות פתרון. בזירה הקולוניאלית של המאה התשע-עשרה היו מפעלי בנייה במזרח מורכבים במיוחד, כיוון שמתכנניהם היו אירופים, הם בוצעו בידי ילידי המקום ונהלו על ידי מתווכים ומתרגמים. הפערים התרבותיים בין הצדדים באתרים אלה היו סוציולוגיים וטכנולוגיים כאחד: מבחינה סוציולוגית נפגשו ערכי העבודה המערבית עם נורמות התנהגות אחרות, ומבחינה טכנולוגית נדרשו רכיבים ושיטות בנייה מודרניים להשתלב בסביבה חומרית מסורתית. הסימביוזה שנוצרה במפגש זה הולידה את המכנים האירופיים הגדולים הניצבים כיום לתפארה באזורנו. הללו – כמעשה מוגמר – זכו לתיאורים רבים, אך תהליך הקמתם באתר הבנייה, כור ההיתוך, נותר עלום.

אתרי בנייה פעילים במזרח כמעט לא תועדו. הסיבות המידיות ברורות למדי: העושים במלאכה הקשה וחסרת ההדר לא היו מושכים בעט ולא ביטלו זמנם בכתיבה; יזמים, מתיישבים ומיסיונרים הסתפקו, במקרה הטוב, בתיאורים קצרים במכתבים ובספרי זיכרונות ולא שמרו על יומני עבודה; הרשויות העות'מאניות לא עקבו אחר המתרחש באתרי בנייה, ותיירים התרחקו מהם. למרבית המתעניינים היו ידע חלקי בהנדסה והבנה מוגבלת של דקויות המחזה האנושי שנגלה לעיניהם. דיווחים מקצועיים שנשלחו מאתרים מוסדיים גדולים אל פטרוניהם באירופה נשאו אופי טכני-כמותי וחסכו בתיאור התאטרון החי שתסס בשטח. צלמי התקופה נמנעו ככלל מלהיכנס לאתרים המאובקים עם ציודם העדין (לוחות זכוכית) והסתפקו בצילום מכנים דוממים כששבתה העבודה בסופי שבוע או במעמדים של סיום שלב בנייה חשוב (איור 1 בשער המאמר). הפנים האנושיות של אתר הבנייה נעלמו מכל התיאורים המוכרים.

סקירות מעטות בלבד נכתבו בשלהי העידן העות'מאני על הלכות הארכיטקטורה המקומית. מחברייהן היו אירופים מקומיים, הן נועדו לפרסום ציבורי במערב, ותוארו בהן חומרי גלם, רכיבים הנדסיים או היבטים אנתרופולוגיים של שימוש בבתים. ההתייחסות הייתה מנקודת מבט 'מקראית' בולטת, ולא עסקה באתרי העבודה גופם.¹

מיעוט מקורות אפוא מנע עד היום את הבנת התנהלותם של אתרי בנייה בשלהי המאה התשע-עשרה בארץ-ישראל ואת מחקרם, ובמאמר זה אני מבקש למלא את החסר. אעשה זאת באמצעות שלוש תעודות גרמניות וקומץ תצלומים מאתרי בנייה פעילים, שטרם זכו לתשומת לב מחקרית. שתי התעודות המרכזיות, שמצאתי בגרמניה, מתארות שני מיזמים גדולים במתחם 'בית היתומים

1 ניהול בנייה התפתח כתחום מחקרי ואקדמי רק באמצע המאה העשרים, בארצות-הברית.

הפנים האנושיות של אתר הבנייה (פרטים מתוך תמונת השער). מימין, מנהלי העבודה; משמאל, פועלים יהודים; למטה, בנאי האבן הערבים. הבגד האחד וצורת העמידה מעידים כנראה על קבוצות מקצועיות מאורגנות

הסורי' של שנלר בירושלים. ארגון מיסיון פרוטסטנטי ותיק זה נוסד בשנת 1860 וניהל, במתחם הגדול שהחזיק בצפון-מערב העיר, פנימייה לחינוך מקצועי לילדים ערבים, שהייתה המפותחת מסוגה במזרח. התעודות עוסקות בתולדותיו של הבניין הגדול של המתחם, זה שמגדל הפעמונים שבחזיתו היא סמל המקום עד ימינו. המבנה, על שלוש קומותיו וחצר הפנימית, הוקם באופן מצרפי לאורך שישים שנה, ואגפים חדשים נוספו לו עם הזמן ומוטטו את הישנים.²

עשרים שנה מפרידות בין שתי התעודות. הראשונה, מסוף המאה התשע-עשרה, מתארת את הקמתו של אגף עבור כנסייה בקיץ 1889. השנייה, מתחילת המאה העשרים, עוסקת במבצע שיקומו של הבניין לאחר שניזוק בשרפה הגדולה שאחזה בו בקיץ 1910. שתיהן נכתבו בצמוד לעבודה והורפסו ברבעון המוסד 'השליח מציון' (*Der Bote aus Zion*) לצורכי תעמולה וגיוס כספים אצל ידידי האגודה באירופה ובארצות-הברית.³

התעודה השלישית, השלמה לקודמותיה, קשורה לאתר בנייה גרמני בן התקופה – אוגוסטה ויקטוריה, שעל הר הצופים. אביא קטעים מיומנו של אדריכל ברלינאי שבא בשנת 1909 לסייע בניהול הביצוע של המיזם הקיסרי הגדול בעיר הקודש.

2 ג' גורדון, 'מתחנת מיסיון לשכונה: התפתחות מתחם בית היתומים הסורי של שנלר בירושלים בשלהי העידן העות'מאני', קתדרה, 128 (תמוז תשס"ה), עמ' 77.

3 רבעון המוסד (*Der Bote aus Zion, BAZ*) והפרוטוקולים של הנהלת הארגון בקלן (Sitzung des Vorstandes des Syrischen Waisenhaus-Protokolle aus Köln, SVSW) ששימשו מצויים בארכיון המרכזי של הכנסייה האוונגלית המחוזית בשטוטגרט (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, LKAS).

שלוש מטרות למאמר: להציג את התמורה החומרית בענף הבנייה המקומי בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים לאור התגברות ההשפעה המערבית באזור; לתאר את פניו המגוונות של העימות המנטלי בין איש המערב לאיש המזרח באתר ואת אופני הגישור ביניהם; להרחיב בנושא מעמדם של אדריכלים אירופים מקומיים כמנהלי עבודה מתווכים בזירה זו.

מיזם א': 'בית היתומים הסורי' בונה כנסייה, 1889

הצורך בכנסייה (קפלה) במתחם שנלר נבע משלושה גורמים: מספר ילדי המוסד גדל, ונדרש אולם כינוסים כללי עבורם; הצעתם המסורתית של כל החניכים מדי חג ומועד ובכל מזג אוויר לכנסיות בירושלים המרוחקת הייתה למשימה קשה; ולבסוף התגבשותה של קהילה ערבית פרוטסטנטית בשכונה סביב בית היתומים חייבה להקים מרכז רוחני מקומי. בניית הכנסייה נחשבה לגולת הכותרת של מפעל מיסיון זה, ששלושים שנה מלאו אז לפעילותו בירושלים.⁴

המבנה תוכנן על ידי האדריכל הגרמני המקומי פאול פלמר (Palmer, 1856-1935).⁵ מדובר היה בתוספת בנייה על קומת הקרקע הקיימת של האגף המערבי של הבניין. מידותיה נקבעו להיות 11x33 מ', וגובה האולם כ-9 מ', כראוי לחלל ציבורי. גג רעפים תוכנן להישען על מסבכים קלים של קורות עץ מהודקות במנגנון מתיחה ממתכת, שיובא לארץ. העבודה החלה באביב של שנת 1889, נמשכה כשישה חודשים, והסתיימה בחנוכת האולם בראשית השנה העוקבת.⁶ בתחילה היה המיזם בינוני בהיקפו, אך הוא התרחב מעבר למתוכנן עקב התפתחות לא צפויה: האגף הישן שעליו הוקמה התוספת, ובו החדרים העתיקים של הזוג שנלר מראשית ימי התנחלותם באתר, בשנת 1856, לא עמד בעומסים החדשים והתמוטט. על כן צריך היה לבנות את מרביתו מחדש, ובממון רב, והמיזם כמעט הוכפל בהיקפו (איור 2). מחבר התעודה היה ככל הנראה הכומר תאודור שנלר (Schneller, 1856-1935), בנו של מקים המוסד ומנהלו יוהן לודוויג שנלר. הכומר יליד הארץ שימש אותה עת בתפקיד המפקח (אינספקטור) במוסד, יד ימינו של אביו. זהו אחד התיאורים המוקדמים ביותר של אתר בנייה מהעת ההיא.

איור 2: אגף הכנסייה בבניין המרכזי של בית היתומים שנלר עם סיום עבודות הבנייה (1890). ברקע מגדל הפעמונים העשוי העץ

(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי)

4 BAZ, 1890 (2), pp. 20-21
 5 במקורות צוין רק ה'ארכיטקט פלמר'. שני אדריכלים נשאו שם זה בירושלים, אב ובנו. פרדיננד פלמר (1818-1892) בא ארצה יחד עם קונרד שיק כמיסיונר משווייץ בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, והיה עם הזמן למנהל אתרי בנייה ומפקח ידוע. מאוחר יותר הצטרף אליו בנו פאול, והשניים תכננו את הקפלה הערבית-האוונגלית הראשונה בארץ-ישראל בעיירה בית-ג'אלה (1886) ואת בית המיסיון בבית-לחם. בעת מיזם שנלר (1889) היה האב פלמר בן שבעים ושתיים, ואני מניח שהתכנון הופקד בידי בנו פאול. פאול פלמר תכנן אחר כך את בתי מתחם הבישוף (פרובסט) הגרמני (לימים בית הספר 'אורט הנביאים') ואת ספריית 'בני ברית' ברחוב החבשים דהיום. הוא נטמן בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון.

6 לתיאור טקס חנוכת האולם ראו: BAZ, 1890 (2), pp. 29-32

תעודה א

מקור: BAZ, 1890 (1), pp. 8–15

הכותרות המופיעות בסוגריים מרובעים הן תוספת של המחבר ואינן מהוות חלק מהתעודה).

בניית האולם שלנו

מכיוון שהבניין כבר עומד לפנינו כמעט גמור הרי לא נוכל שלא לדווח על מהלך עבודתנו ובכך ליידע אתכם כיצד בונים בארץ הקודש.

[על האבן כחומר בנייה] מי שחפץ לבנות בזול באירופה או באמריקה צריך ראשית כול להקים שלד עץ בעזרת נגר בניין. במקומותינו [בארץ הקודש] קורות עץ הן מצרך יקר מאוד, אך אבנים מצויות בשפע. היה עלינו לפיכך לחשוב בראש ובראשונה על השגת אבני הבנייה הנחוצות, ואת אלה מוצא כל בעל קרקע על אדמתו ובקרקעותיו. מכיוון שחיים אנו על הרים סלעיים, שאדמתם ברובה נשטפה לגאיות ולמישורים, הרי גם באותם מקומות שבהם הסלע אינו חשוף, אין צורך בחפירה עמוקה מדי כדי להגיע אליו. גם הכרמים שלנו, המשתרעים בקרבת המוסד, עשירים באבן, וניתן להפיק מהם את הנחוץ לא רק לאולם אחד אלא גם למאה אולמות תפילה שגודלם 22 מ' אורך ו־10 מ' רוחב. צריכים היינו לפיכך להזמין 20 עד 30 חוצבי אבן על מנת להתחיל במלאכה המתוכננת. אלה באו ב־5 עד 6 קבוצות, וכל אחת מהן חיפשה לה אזור חציבה עצמאי. במקום שבו היה הסלע חשוף — הוא נבדק באמצעות פטיש גדול לבחינת צפיפותו, האלסטיות שלו וחוזקו. וכן נבדק אם אפשר לפנות את האדמה סביבו ללא מאמץ גדול מדי וכך לאפשר חדירה לעומק. נחוץ היה להתחשב בכל הנתונים הללו, כי צריך היה לעבוד [באתר] בתיאום ולנצל גם יתרונות מקומיים קטנים.

האבן שעליה אנו מדברים היא אבן גיר/סיד מיזי יהודי [missi jahudi], קשה מאוד וצפופה מאוד. זהו מין של שיש פשוט, קשה מאוד לעיבוד, אך הוא בעל עמידות מעולה ברוח ובאקלים ואיננו מתבלה. עדות לכך הן האבנים העתיקות העצומות בנות אלפי השנה של החומה העתיקה סביב ירושלים.

מלבד אבן זו יש גם את אבן המיזי אלחילו [missi elhilu] היפה, הלבנה והרכה מעט יותר. היא מתאימה עוד יותר לבנייה אך גם נדירה יותר. כמו כן יש המלכי [malaki], המונחת על המיזי. כששוברים אותה טרייה היא רכה עד כדי ניסור אם כי בהמשך מתקשה באוויר. בתוך שכבה זו חצובים מרבית קברי הסלע העתיקים שמסביב לירושלים. מלבד אלה גם הקעקולי [Ka'kuli] מקובלת לבנייה, והיא הרכה מכולן. כשהיא נשברת טרייה גונה הוא לבן בוהק, ובדרך כלל נראים בה רבדים של אבני צור (אבני אש). מאבן זו בנויים מרבית בתי ירושלים, פחות בגלל טיבה — שאינו המשובח מכולם — ויותר בשל היותה נוחה לעיבוד ובגלל ריבודה כשכתב האבן העליונה הקרובה של ירושלים. על חלקתנו שלנו מצויה רק המיזי אליהודי וכן אבן גיר רכה הקרויה נארי [nari], קלה

ומחוררת, הנחשבת לחסינה בפני אש. בזו אוהבים להשתמש לעשיית קמרונות. שני סוגים אלה מספקים לנו את כמות האבן העיקרית הנחוצה לבנייה.⁷

[מלאכת חציבת האבנים] ראשית כול החלה עבודה נמרצת במיזי אליהודי במרחק 1,000 צעדים מצפון-מזרח לביתנו. נפנה לערוך ביקור קצר באתר העבודה שם. הדרך אליו מוליכה אל נקודת נוף מקסימה [...] ⁸. אבל הנה בסמוך, לפנינו, עובדים חוצבי האבנים שלנו בקפל קרקע קטן בינות הירק הרענן של הכרמים, השקדים ועצי הזית. אנו יורדים אליהם למטה ומגלים את כולם עובדים בקדחתנות: דמויות חסונות, חרושות מזג האוויר. הם לבושים כותונת קלה המגיעה עד הברכיים ומהודקת על המתנניים בחגורת עור, בעוד הראש מכוסה בתרבוש (כיפה אדומה טורקית) הקשור בטורבן צבעוני. זה האחרון מצל על זוג העיניים המחוצפות המציצות החוצה. אנו מתקרבים אל אחת הקבוצות. ברכתנו נענית בקיצור, כי אין זה הזמן המתאים לעסוק בברכות המסורבלות הנהוגות כאן ואין זה המקום לכך. שם למטה, בתוך הבור, עומד עיסא, חוצב האבנים הזריז ביותר שלנו. בביטחון רגוע מכוון הוא את פטישו, ובמספר מהלומות זריזות מביא את האבן חסרת הצורה לדמותה האדומה המרובעת, כפי שדורש סתת האבן טרם כניסתה תחת אומלו. ביתר דבקות עובד אחיו, עמית בריון פראי בעל זוג עיניים בורקות. היום הוא אינו מסתפק בשירתו החדגונית, שרובה טקסטים פרי המצאתו, הואיל ועובד הוא בקבוצה בצוותא וחייב לחתור ולהרוויח כל יום ככל הניתן את הטאלר הטורקי שלו (4 פרנקים).⁹ אכן אילו היה הוא עובד על בסיס יומי, יכול היה להרשות לעצמו ללוות את עבודתו הנינוחה במנגינה מינורית נוגה. היום לעומת זאת מדרדר הוא ביד חזקה עם חבריו גוש אבן גדול שזמן קצר לפני כן פוצץ מהסלע. הוא מגלגלו על צדו ומנסה לפצלו בעזרת יתד ברזל, כי המכות העצומות בפטיש הכבד לא עשו את שלהן. השלישי בחבורה יושב על בלוק סלעי גדול שכבר שוחררו ממנו מאות אבנים וקודח בו, על ידי הרמה והקשה, נקבים לפיצוץ בעזרת מוט ברזל שקוטרו 3 ס"מ וקצהו להב פלדה.

[פיצוץ] בעוד אנו ניצבים זה לצד זה על הערמות הנערמות ומתבוננים בפועלים החרוצים, מהדהדת לפתע באוויר קריאה: 'הדור! הדור!' [Hadūr], כלומר 'זהירות!';¹⁰ הפועלים מתרוממים ומסתלקים בחיפזון הצדה. גם אנו מכירים את האות, הבוקע את אוזנינו באוויר הצלול המקומי לעתים אפילו ממרחק של 10 דקות, ונוהגים כמותם. פיצוץ עומד להתבצע. אחרי שכל הנוכחים התרחקו דָּיִם נותר רק איש אחד במחצבה. ערמה קטנה של אבק שרפה גס המיוצר כאן בארץ מונחת לפנינו על הסלע.

7 להסבר על סוגי סיתות ראו: T. Canaan, *The Palestinian Arab House: Its Architecture and Folklore*, Jerusalem 1933, pp. 10-12, 16-19

8 בקטע שהושמט תוארו הרי מואב, הר הזיתים וקבר נבי-סמאל.

9 כלומר העבודה נמדדה לפי ההספק.

10 מהמילה הערבית 'חדיר' (حذر, זהירות) ואולי מהמילה 'הדר' (هدر, רעם תותח). ארבעים שנה מאוחר יותר פירט כנעאן את נוהלי הפיצוץ וציין שקריאת האזהרה היא 'hādūr! bārūd!' (זהירות! אבק שרפה! | بارود בערבית). ראו: כנעאן (לעיל, הערה 7), עמ' 13-14. הקריאה 'בארוד!' הייתה המוכרת בירושלים גם כעשורים הראשונים לאחר קום המדינה. ראו גם: ש' אביצור, אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ-ישראל, ירושלים 1976, עמ' 126.

מתחתיה נמצא חור הפיצוץ טעון. האיש מדליק גפרור או קיסם עץ ומניח אותו בצד החומר. זה נדלק ומתחיל — תוך עישון חזק ורוחש — להתלקח לאט יחסית. ובעוד האיש מתרחק במהירות וכבר נמלט מחוץ לטווח הסכנה, פיצוץ חזק מרעיד את האדמה, ואבנים ורסיסי סלע רבים עפים לגובה.¹¹ אחר כך כולם ממהרים חזרה לעבודה, וזו נמשכת כמהלכה הקודם, עד ההפסקה הכללית הבאה הנגרמת מאותה סיבה.

[הפסקות וארוחות] כך נמשכת העבודה מדי יום ביומו, מעלות השחר עד רדת החשכה. הפסקות נעשות תחת כיפת השמים לארוחות בלבד. ארוחת הבוקר והצהריים מורכבות מלחם פשוט ותוספת יבשה: זיתים, תאנים מיובשות או עלי מנטה (המכונים זעתר [Sa'tar]) מתובלנים או מומלחים. רק בערב, כשמסתיימת העבודה ומתחיל להיות קריר, מכינים מדורה בין צמד אבנים גדולות ומבשלים משהו חם לפי מייטב הכישרון של כולם. כאן לא זקוקים לטבחית. אחד הגברים שהוא בעל כישרון לכך דואג לעניין.¹²

[ספירת האבנים לקראת תשלום] ביום ראשון תמיד נחים מעבודה, דבר שאצלנו [הנוצרים] מובן מאליו, תהא דת הפועלים אשר תהא. במצב הנוכחי גם הערבים אינם נוהגים אחרת, כי כולם נוצרים, חלקם פרוטסטנטים מבית-ג'אלה, ליד בית-לחם.¹³ לכן היה זה אך טבעי שיום השבת הוא יום הספירה והתשלום. אז מופיע במגרש המפקח ג'ירויס, שבעבר עסק גם הוא הרבה בחציבת אבן, מלווה בבעל הבית [מילולית: נותן העבודה]. המפקח מצויד בצרור פחמים. אלה נחוצים כדי לסמן בקווי פחם ולספור את האבנים המסודרות למופת זו בצד זו ולהבדילן מהללו שעתיד הוא לפסול. טרם החילו במלאכה הוא מניף את שלמנתו הלבנה הארוכה למעלה, תוקע את קצותיה בחגורתו, מגלגל שרווליו, ומתחיל לספור.

לא סופרים לפי אבנים בודדות אלא לפי משקל מטען גמל. לשם שיפוט נכון נדרש בעל מקצוע היודע להעריך את הגודל והניקיון של העיבוד הגולמי ואת צפיפות האבן הבודדת. מהם הוא גוזר,

11 אבק השרפה השחור היה אז המקובל באזורנו. הדינמיט, חומר הנפץ החדיש של המאה התשע-עשרה, נכנס לראשונה לארץ, כך נראה, בסוף 1891, בפריצת הנתיב ההררי לרכבת מיפו לירושלים. המהנדס הראשי שם, השווייצרי גרהולד אברהרד (Eberhard), התנסה בפיוצי דינמיט בעבודתו בפנמה. ראו: A.S. Travis, *On Chariots with Horses of Fire and Iron*, Jerusalem 2008, pp. 31, 35, 45. בשנת 1908 נאסר לייבא ולמכור דינמיט בשוק החופשי בארץ. ראו: הבצלח, 24 באוגוסט 1908, עמ' 3.

12 כנעאן דיווח כי באתרי הכפר נהוגות שתי הפסקות: ארוחת בוקר בת חצי שעה וארוחת צהריים בת שעה. שתי אלה חילקו את יום העבודה לשלושה חלקים: 07:00–09:00, 09:00–12:00, 13:00–16:00. בקיץ הסתיימה העבודה ב-17:00. על יציאה להפסקה הודיעה הקריאה 'מנג'ה' (mändjah מלשון manger, 'לאכול' בצרפתית). לדבריו האוכל סופק על ידי מזמין העבודה, ואילו אצל הגרמנים היה על הפועלים לדאוג לעצמם. סיומו של יום העבודה הוכרו בקריאה halla (חלאס?) או fëdüs. ראו: כנעאן (לעיל, הערה 7), עמ' 30.

13 בנאי בית-לחם/בית-ג'אלה השתתפו בהקמת כנסיית המשיח האנגליקנית (Christ Church) בירושלים לאחר שבנאים ממלטה הכשירו אותם כבר בשנות הארבעים של המאה, ומאו התמחו בתחום האבן. למשל במיזם הרכבת לירושלים הם הקימו את מעבירי המים וגשרי האבן בקטעי המסילה ההרריים. ראו: טראוויס (לעיל, הערה 11), עמ' 45. ייחודם כאומנים צוין גם בשנת 1943. ראו: 'פינקרפלד ואחרים, 'הבניה הערבית', מחקרים: עבודות המוסד לחקר הבניה והתכניקה, א, תל-אביב תש"ג, עמ' 153.

פחות או יותר, את מניין האבנים כמטען גמל. העבודה מתקדמת די מהר, כיוון שהמונה יודע להעריך כל אבן כבר במבט ראשון, על סמך ניסיונו רב השנים, ואף יודע בדיוק מה ניתן לצרף יחדיו לכלל מטען גמל.¹⁴

קבוצת הפועלים שאת אבניה סופרים עוקבת במבט מרוכז, תחילה בשתיקה, אחר מהלך הספירה, שנראה מקובל. אך לפתע מתעוררת מחאה: המפקח הרשה לעצמו לספור 8 אבנים כמטען גמל אחד. כולם מוחים נגדו, אך הוא שומר על שלוות נפשו וממשיך לספור בשקט. צעקתם, ההולכת ומתגברת עוד ועוד, פועלת כנגדם. הם נרגעים בהדרגה, עד שהספירה שוב אינה מוצאת חן בעיני מאן דהוא. הפעם בא זה האחרון בנשק קל יותר, ובכעס עצור הוא קורא לו: 'קצור תבואה, אבו סלומו, קצור תבואה!' ¹⁵ (שם בנו הבכור הוא אכן סלימאן, ובעקבותיו מכונה אביו). אחר כך מחליף מישהו אחר את הצועק וקורא: 'רחמנות, יא אבו סלומו!'. אך אבו סלומו ממשיך לספור כאילו לא שמע דבר. לבסוף פוקעת סבלנות האנשים. הם מביעים את מחאתם בקללות מפליגות בחלל האוויר: 'יהרוס אלוהים את הבית של מי שעדיין עובד כאן, כי ניתן להרוויח בו פחות מבעבודה יומית!' ועוד כהנה וכהנה קריאות, וכך הם צועקים ומלהיטים זה את זה.

מי שאינו מכיר את הנסיבות במקומותינו עלול לחשוב שכעת נוצר מצב שמפר את כל הסדר הממוסד [מילולית: מפסיק כל נינוחות], בעוד שבסך הכול מבויתת כאן סצנה מחושבת ומכוונת, המתחדשת כמעט בכל קבוצה וקבוצה. חובה לומר שהמונה שלנו מביא בחשבון פה ושם את ההשגות המושמעות ומזדקק להצדיק את ספירתו. אומר לו אחד: 'חישבת עשר אבנים למטען אחד, היכן הצדק? אין אנו רוצים דבר אלא צדק ויושר!'. משיב לו המשגיח: 'מניתי נכון. בוא אראה לך: אכן ספרתי עשר אך הבט וראה — [שתי] אלו אינן שימושיות כלל, הצד הגרוע שלהן פונה מטה'. ואכן הזזה קלה של האבן המדוברת חושפת את התרמית לאור יום. 'זו כאן', הוא ממשיך, 'מצבה כה גרוע עד כי דרוש עיבוד משלים של חצי שעת חציבה [נוספת] בפטיש עד שתהא ראויה להמשך עיבוד תחת אזמל'; 'וההיא', הוא מסביר, 'אינה בת מניין כלל, כי אינה עמידה למזג אוויר'. 'מה? מזג אוויר?', הוא נענה, 'הריהי ניתנת לשמש כאבן פינה'. 'בוא ואראה לך', משיב המומחה, 'ובלי לבזבז זמן מרים את האבן הגדולה בקלות לגובה, זורק אותה בעצמה לרצפה, וראה זה פלא — היא מתנפצת לכמה חתיכות! בכך ראשית כול משתתקות טענות הצעקנים, והעסק יכול לשוב להתקדם בנחת במקודם, עד הסקנדל הבא.¹⁶

14 משקלו המקורב של מטען גמל היה קנטר, שערכו היה 288 ק"ג בדרום הארץ ו־256 ק"ג בצפונה (חיפה, בירות ודמשק). ראו: אביצור (לעיל, הערה 10), עמ' 240-241. רעפים נמדדו באצווה קבועה: 50 יחידות לגמל. ראו: א' שיד, זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ ישראל ובסוריה, 1883-1899, תרגם א' אמיר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 53. כניסת אמצעי תובלה ממונעים בתקופה המנדטורית שינתה את שיטת החישוב למטר רץ עבור אבנים מלאות ולמטר רבוע עבור אבני ציפוי.

15 'Ernte ein, du Salomosvater!'. לא הצלחתי לעמוד על טיב ביטוי זה.

16 השוו לתיאור מקביל כעבור חמישים שנה: 'בעקבות המורד (המפקח) הולך איש ובידו צבע ומכחול ומסמן את האבנים המדרדות לבל תימדדנה שנית. צורת מדירה פרימיטיבית זו גורמת לעתים קרובות לסכסוכים, הכול כפי כושר הנטייה של המורד ומידת העזתו' (פינקרפלד [לעיל, הערה 13], עמ' 152).

איור 3: שבעה נציגי ענף האבן בירושלים (תצלום מבויים, שנות השמונים או התשעים של המאה התשע-עשרה) מקור: 'סתתי אבן מירושלים', מאת אדריאן בונפילס (Bonfils), אוסף איל און

משמאל לימין, לפי כלי עבודתם: סתת כורע ובידו פטיש מיוחד מסוג קטאעה לסיתות בסיסי; סַבֵּל מים נושא נאד מים לשתייה ולהכנת חומרי מליטה; בנאי עומד מאחור, פלס בידו וסרגל בנאים מתקפל באבנטו; סתת אמנותי (פסל) כורע ובידו פטיש מסוג שְחוּטָה לסיתות עדין; ילדה נושאת מגש שעליו פסולת בנייה קטנה המכונה שחאף; סַבֵּל אבן נשען על מקל בחזית, נושא אבן כבדה מסותתת סיתות אמנותי; מפקח בודק במד זווית דיוק ביצוע. לזיהוי הכלים ראו: T. Canaan, *The Palestine Arab House: Its Architecture and Folklore*, Jerusalem 1933, p. 17 & appendix, pl. III. על תצלומי המבויים של בונפילס ראו: נ' פרץ, 'האוריינטאליזם בצילום הצרפתי – מולצמן ועד בונפילס', קתדרה, 38 (טבת תשמ"ו), עמ' 87.

אגב, אבני הפינה תמיד ממלאות בספירות אלה תפקיד גדול. לעתים קרובות מוערכת אבן שנפסלת על ידי הבנאים ונחשבת זולה, או זו שנחשבת לא ראויה במיוחד אצל החוצבים — כאבן פינה.

[סיתות האבנים והבאתן לאתר] בדרך זו הופקו בתוך שלושה עד ארבעה שבועות כל האבנים הנחוצות, כמות של 2,000 מטעני גמל, כשערך מטען מחושב לפי 2¼ פיאסטר, כלומר 45 סנטים [צרפתיים]. כעת היה צורך לעבד את החומר הגולמי באזמל אבנים, ולכך דאגו 12-15 סתתים שכירי יום [איור 3]. אחר כך ניתן היה להביא את האבנים אל מגרש הבנייה, דבר שחייב היה להתבצע במהירות הגדולה ביותר, כי חלק מהן כבר נגנב על ידי שכנינו הטובים [הערבים] מליפתא. באמצעות

עגלה לא ניתן היה לבצע זאת, מכיוון שחסרה דרך מתאימה לה [בשטחינו]. לפיכך נאלצנו, כמקובל במקומותינו בדרך כלל, לרתום 3 מחמורינו למטרה זו ולהעביר על גבם את האבנים. רק לגדולות שבהן הזמנו מספר גמלים. חלק נכבד מהאבנים הקטנות הובאו על ידי חניכינו הקטנים, מהן על מנשאי עץ ומהן בנשיאה על הגב.¹⁷ בסופו של דבר הגיעו למקום המיועד 8,000-10,000 אבנים מסותתות גמורות. נוסף על אלה ניתן היה לייצר מתוך החלקה הפרטית שלנו גם את האבנים הקלות לקמרונות [...].¹⁸

אחרי שיוצרו האבנים הקלות הללו, חסרו לנו רק אבני החלונות והדלתות,¹⁹ וכן לוחות האבן [לריצוף]. הראשונות מיוצרות באיכות הטובה ביותר מהמיזי אלחילו, ומכיוון שזו איננה זמינה בסביבתנו, הטלנו על אדם בבית ג'אלה להביאן מסביבות בית לחם ולהובילן הנה על גמלים. לוחות האבן הדרושים לריצוף הובאו לביתנו ממחצבה שכנה על גב חמורים.²⁰

[עבודות מקדמיות] עתה התעכבה העבודה לזמן ממושך יותר, כיוון שלפני שיכולנו להמשיך היינו חייבים להמתין לקבלת היתר מחברי הוועד המנהל [מגרמניה]. זה הגיע לשמחתנו כבר ביוני, והעבודות החלו מיד. אך בטרם יכולנו לגשת לבנייה החדשה היה עלינו להשלים את מפעל ההריסה. במפלס התחתון, כלומר בקומת הקרקע שעליה אמור היה להיבנות אולם התפילה, נמצאו שלושה חדרי שינה ומספר חדרי מרתף מקומרים, שנבנו עוד לפני שמישהו חשב על [הקמת] בית היתומים סורי. הללו לא נבנו בצורה איתנה מספיק לשאת בבטחה מבנה כבד. לכן צריכים היו ראשית כול לעבור תיקון וחזוק יסודיים. אלא שכמו שכל רפורמה הופכת בדרך כלל למהפכה, כך היה גם כאן. צריך היה לבצע מלאכת הריסה אדירה, וכתוצאה ממנה פורקו חלק מהחדרים המקומרים, שהיו נמוכים מדי. ענני אבק רבים התרוממו אל על וכיסו את הפנים והחוץ של הבית, וערמת פסולת בנייה גדולה נוצרה באתר. את זו חייבים היינו לסלק במהירות האפשרית מהדרך, ולמטרה זו נכנס לפעולה כל צוות העובדים של מוסדנו. נוצרה תנועה ערה מאתר הבנייה ועל הדרך המשתרעת לפני שער ביתנו, שגם אותה ניסינו לתקן באמצעות פסולת זו.

[בניית תקרה ראשונה וקירות חדשים] בינתיים הוגבהו הקירות שנותרו במקומם וחזקו על ידי קשתות אבן מסיביות. כבר בשבוע השני לעבודה ניתן היה להתחיל להניח את קורות

17 העסקת ילדים באתרי בנייה הייתה נפוצה במזרח. המוסדות הפרוטסטנטיים העסיקו את חניכיהם מטעמים כלכליים וגם חינוכיים, בהיות הילדים 'שותפים במפעל שנועד עבורם ולתהילת האל'. למשל בכניית בית היתומות האנגליקני שנצרת בשנת 1875 גויסו עשרים נערות המוסד הערביות לשאת מלט 'מחמש בבוקר ועד שמונה בערב, חרף הערות פוגעניות ויחס מתנשא מהפועלים-הגברים' (N.L. Stockdale, *Colonial Encounters among English and Palestinian*). על פליאת זרים מהעסקת ילדים 'אפילו בגילי 6 עד 10' ראו O.H. Hoffmann, 'Bauliches Leben auf dem Oelberge', A. Strobel (ed.), *Die Hand des Herrn auf dem Berge: Texte zur Geschichte der Kaiserin Auguste Victoria-Stiftung*, Fürth 1992, pp. 49-50

18 בקטע שהושמט סופר על גילוי מערת קבורה יהודית שנחשפה עקב פיצוץ ובה גלוסקמאות. גילוי אתרים ארכאולוגיים מהווה עד היום בעיה באתרי בנייה בירושלים.

19 אבנים אלה צריכות סיתות עדין מיוחד.

20 לפי התעודה הבאה נראה שמדובר במחצבה בדיר-יאסין.

איור 4: בניית האגף הצפוני בבניין הראשי של שנלר (1900). במרכז התמונה, העלאת קורת ברזל עבור התקרה (ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי)

הברזל, שהגיעו מבלגיה,²¹ ולקמר את המרווחים ביניהן לפי מתווה חדרי הביניים [איור 4]. בסוף השבוע השלישי, כשקומת הקרקע הסתיימה, ניתן היה לגשת לבניית קירות אולם התפילה. בכך הועסקו 4-6 בנאים מומחים [בנאים מייסטרס, maurenmeistern], כאשר לכל אחד צמוד סתת אחד. סבלי אבנים נשאו על גבם את אבני הבנייה הגדולות אל אומני האבן אל על.²² נערים

21 עדות זו של שנלר מוכיחה שקורות ברזל הופיעו בירושלים עוד לפני שהגיעה הרכבת לעיר, בשנת 1892, אך אין זו העדות היחידה לכך. למשל שיק כתב בשנת 1894: 'עד לפני חמש-עשרה שנה [כלומר עד סביבות 1880] קורו כל החדרים, גדולים כקטנים, בקמרונות, ולכן היו הקירות צריכים להיות עבים מאוד עקב כוחות הגזירה האופקית [...] משהתחילו לייבא קורות עץ ארוכות, ובייחוד קורות ברזל, מרבים לקרות בהן את החדרים בצורה אופקית ומניחים עליהן בשגרה גגות רעפים מיובאים [...] ובכך מקבלים הבתים חזות אירופית' (C. Schick, 'Sonst und jetzt', *Neueste Nachrichten aus dem Morgenland*, 41 [1897], p. 134). אחר כך חידד הרבעון של שנלר נקודה זו: 'מאז בניית דרך יפו [נפרצה בשנת 1869 אך הורחבה לתעבורה מודרנית בשנת 1875], ובעיקר הרכבת, נשלחו לכאן קורות עץ וברזל כבודת וארוכות, קרשים ורעפים, והופיעה כאן צורת בנייה אירופית יותר' (BAZ, 1900 [1], p. 3). קרויאנקר קבע בכרך הראשון של סדרת מדריכיו החשובה שהרכבת היא שגרמה להופעת הקורות בירושלים, אך בכרך השני תיקן את קביעתו. ראו: ד' קרויאנקר, אדריכלות בירושלים: תקופות וסגנונות: שכונות ובנייני ציבור יהודיים מחוץ לחומות 1860-1914, ירושלים תשמ"ג, עמ' 49, 279; הנ"ל, אדריכלות בירושלים: הבנייה הערבית מחוץ לחומות, ירושלים 1985, עמ' 120. קרק הזכירה את העניין בלי לחדר את העיתוי. ראו: ר' קרק, יפו: צמיחתה של עיר, 1917-1799, ירושלים תשמ"ה, עמ' 82-83, 95-97. מכל מקום הרכבת אכן האיצה את ייבוא קורות הברזל ואף חומרי בניין אחרים לירושלים.

22 שנים אחר כך הוסבר שהאבנים המסותות מסודרות שורות באתר על פי גובהן, ומועברות על ידי סבל-מגיש אל הבנאי על פי דרישותיו של זה האחרון באשר לגובה ולאורך של כל אבן. ליד הבנאי עמד סתת-מכנים, שהתאים כל אבן לשילוב בקיר. ראו: פינקרפלד (לעיל, הערה 11), עמ' 156.

פלאחים הובילו את האבנים הקטנות יותר, את הטיח, את המים (מתוך בור המים הגדול שלנו, שתכולתו 400 מ"ק) וגם אדמה. במקום שנדרשו עבודות המצריכות ידיים רבות גייסנו תמיד את חניכינו, דבר שהחיש באופן ניכר את מהלך העניינים [איורים 4, 5].

איור 5: משמאל, עבודת ילדים בבניית האגף הצפוני בבניין הראשי של שגור; מימין למעלה, מנאי ועוזר; מימין למטה, צוות פועלים יוצק מלט (ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי)

[שירת הפועלים] עניין מיוחד עוררה תמיד הקמתו של קמרון,²³ כיוון שדבר זה לא ניתן היה לביצוע מהיר, במושגים מקומיים, בלי לפצוח בשיירים קולניים קצביים בווריאציות. תמיד נמצא בקרב הפועלים הרבים זמר מוביל. מכיוון שהשירה מתבססת תמיד על מספר חרוזים הקצביים שהוא יודע בעל-פה ועל יכולתו להשמיעם בקול רם — משיבה לו המקהלה בקריאה זהה. אין קשר הדוק בין המילים לבין מצב הבנייה, וכך קורה שהזמר יוצר חרוזים לפי נסיבות הרגע, כבימי אבותינו, כפי שעשו בנות ישראל בבואן לשיר שיר למנצח קוטל גליית. כך שמענו למשל בביקורנו האחרון בעין פארה, מקום שבו קבוצה של רועי צאן שרה ורקדה לכבוד עוזר חדש שהגיע אלינו לאחרונה: 'נתנו להם סיגרה, במעיין היפה פארה'. שיר וריאציה מקובל אחר למשל הוא:²⁴

23 בניית קמרונות בוצעה תמיד במרץ רב עקב התקשותם המהירה של חומרי המליטה. בכפר גויסו לאירוע קרובים והברים, גברים, נשים וילדים. בעיר בוצעה העבודה בפיקוח אירופי צמוד, אם כי לפי הופמן בבניית אוגוסטה ויקטוריה כמעט לא היה צורך בכך: 'בבניית קימורים עולים הבנאים הערבים בהרבה על הפועלים המקומיים שלנו [מגרמניה], שכמעט אינם עוסקים בכך' (הופמן ולעיל, הערה 17), עמ' 51.

24 פרופ' ח' דהאן, מהחוג לערבית באוניברסיטה העברית, תרגם עבורי שיר זה מגרסתו הערבית והסבירו. מדובר להערכתו בשיר חירות של עמלים בעבודה קשה: הזמר רוצה לקבל סוס ולרכוב ליוון החופשית, ארצו של אלכסנדר ('איסכנדר'). אלכסנדר איננו עוד בחיים והשאיר אחריו רק בנות, ולכן אי אפשר להיעזר בהן, אך יש להתנחם בכך (שהעבד הקטן שם כבר השתחרר מאזיקיו. הדמיון לשירי חירות של עבדים שחורים באמריקה מובהק.

Vorsänger:	Ja hadsch Muhammad! (Chor: Jo jahh!)	הוי, חאג' מוחמד! (מקהלה: יריא!);	זמר מוביל:
"	Krini husanak (Chor: Jo jahh!)	השכר לי את סוסך (מקהלה: יריא!);	"
"	Arkab uasafir (Chor: Jo jahh!)	לרכוב ולנסוע (מקהלה: יריא!);	"
"	Ala bilad Iskandar (Chor: Jo jahh!)	לארצו של איסכנדר (מקהלה: יריא!);	"
"	Iskandar mat (Chor: Jo jahh!)	איסכנדר כבר מת (מקהלה: יריא!);	"
"	Challaf banat (Chor: Jo jahh!)	השאיר אחריו בנות (מקהלה: יריא!);	"
"	Callaf Ubeid (Chor: Jo jahh!)	השאיר עבד קטן (מקהלה: יריא!);	"
"	Katta' elkeid (Chor: Jo jahh!)	שבר את אזיקיו (מקהלה: יריא!);	"
"	Ulkeid hadid (Chor: Jo jahh!)	אזיקי ברזל (מקהלה: יריא!);	"

קשה להאמין איזה דחיפה אפשר לתת לעבודה חרוצה באמצעות עידוד הדדי זה.²⁵ נוסף על כך יש הזדמנויות להעניק לעובדים תמריץ מיוחד: אומני הבנייה [המייסטר] מקבלים מטבע זהב, והעובדים — כבש, ואותו אוכלים בצוותא. כל אלה מחליקים את הגרונות, מחזקים את הידיים ואף מזרזים את הרגליים, שבדרך כלל עצלות הן.

לאחר 4-5 שבועות ניצבו קירות האולם, שגובהם 5½ מ', גמורים. בקיר המערבי קיימת שלישיית פתחים, כל אחד בעל שלושה חלונות גבוהים. במזרחי גם כן שלוש קבוצות חלונות ועוד שתי דלתות גבוהות. את המרווחים בין האבנים [פוגות, Steinfugen] כבר סגרו במלט כדי למנוע חדירת מי גשם.

[הגעת חומרי בנייה] להמשך הבנייה הובא כל הדרוש: עגלת העץ של הסוחר וילנד²⁶ כבר הגיעה מספר פעמים אל לפני הבית והביאה 10 קורות עץ גדולות, קרשים, מרישים ופסיסי עץ [לייסטים] לג ובנוסף חלונות ודלתות.²⁷ מספר גמלים הביאו אלינו מיפו את הרעפים המשתלבים [Falzziegel]

25 שירת פועלים אפיינה אתרי בנייה במזרח. כנעאן כתב על בנייתו של קמרון בכפרים: 'במהלך עבודתם נשמעים הם שרים בעליצות. בשיריהם הם מהללים את האירוח של בעל הבית, את חכמתו של הבכיר [מועלם] ואת נכונותם של תושבים בכפר לסייע' (כנעאן [לעיל, הערה 7], עמ' 41). הופמן הזכיר לאורך כל זיכרונו את האווירה שיצרה התופעה בבניית אוגוסטה ויקטוריה. ראו: הופמן [לעיל, הערה 17], עמ' 43, 46-47, 49-50. ייתכן שהשיר הותאם לאופיו של מזמין העבודה, מקומי או זר.

26 הגרמני הטמפלרי קרל הוגו וילנד (1853-1923, Wieland) היה סוחר חומרי בנייה מרכזי בירושלים. החל את דרכו בעיר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. בסביבות 1900 עבר לשפלה והקים ליד יפו מפעל למוצרי צמנט מתועשים לבנייה. ביתו ומחסניו ליד יפו שומרו לאחרונה במתחם תחנת הרכבת הטורקית, ובתיו בירושלים ('מתחם מע"ץ') ברחוב הנביאים מתוכננים לשימור דומה. וילנד נמנה עם הבוחנים בבחינות הגמר המקצועיות ב'בית היתומים הסורי'. תמונה נדירה שלו עם משפחתו ראו: ד' קרויאנקר, ירושלים: המושבה הגרמנית ורחוב עמק רפאים: ביוגרפיה של שכונה: סיפורה של עיר, ירושלים 2008, עמ' 285. ולפרטים עליו ראו: J. Eisler, *Der deutsche Beitrag zum Aufstieg Jaffas* 1850-1914 (ADPV, 22), Wiesbaden 1997, pp. 123-124

27 מאז הופעת המתיישבים הטמפלרים בארץ, בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, נפוץ יותר השימוש בקורות עץ מנוסרות וארוכות לבניית תקרות ורצפות. קורות כאלה המשיכו לשמש תקופה ארוכה במבנים קטנים, למשל ברצפות בבתי תחנות רכבת העמק, שנבנו בשנים 1902-1903. בתעודה שלפנינו נועדו קורות העץ למסבכו של שלד הגג המיוחד.

הצרפתיים הנחוצים.²⁸ רק דבר אחד עדיין היה חסר: מנגנון הברזל לשלד הגג, שהוזמן כבר לפני 4-3 חודשים. הודעה על יציאת המשלוח מבית חרושת בבלגיה כבר הגיעה, וחיכינו משבוע לשבוע להגעתו. לבסוף בספטמבר נמסרה ההודעה שהוא נמצא ביפו, אך השמחה הייתה מוקדמת כי התברר שהחלק העיקרי חסר. ארבעה שבועות אחר כך הגיעה קבוצה נוספת [של חלקים], אך היתרה טרם הושלמה, וזאת מבלי שסוכנויות התובלה הימית הצרפתית (Messagerie Maritime) הנוגעות בדבר יוכלו לספק לנו הסבר לעיכוב. בהדרגה הפך העניין למדאיג יותר ויותר, כי גשמי החורף ניצבו בפתח, מאיימים לא רק להרטיב את קירות הבניין החדש אלא גם להציף את ארבעת אולמות השינה [החדשים] שמתחתם, שהקמרון שלהם טרם נאטם מפני רטיבות. לכן כאשר החלה לנשוב רוח הסתיו המזרחית, המביאה עמה את הגשם, ועננים נאספו ממערב, הזעקנו מיד מספר אומני בנייה על מנת להגן לפחות על שלושת אולמות השינה על ידי הנחת לוחות הריצוף על תקרתם. בו בזמן בדקנו את חלקי המשלוח של רכיבי הגג המצויים אצלנו ומצאנו שניתן לקנות את החסר כאן בירושלים ולהתאימו לצרכינו בעזרת הנפח שלנו. לאחר מספר ימים לוהטים בנפחיה ניתן היה לגשת לבניית הגג במהירות.

[תאונה] באחת העבודות האחרונות כמעט אירע אסון, אך האלוהים גונן עלינו. כאשר חפצו לחזק את צמד הקורות החמישי [של מסבך הגג הבלגי] נשבר דבר מה בפיוגום, וארבעה מאנשינו כמעט נפלו מגובה 5/2 מ' לקרקע. שלושה מהם הצליחו להיתלות באוויר, אך אחד משוליות הנגרייה צנח מטה. היו כמה רגעי חרדה עד שעלה בידינו לברר אם יישאר בחיים. לרווחתנו הוא קם בעצמו, שותת דם מפצע פתוח מעל עינו הימנית. אחד מחבריו הביאו למיטתו, ורופא שהזעקנו העניק לו טיפול. הגולגולת לא נפגעה, והסכנה חלפה.

[כיסוי הגג] בשבת האחרונה ניכרה תכונה בכול כאשר התחלנו בכיסוי הגג, כיוון שחילופי הירח לפנינו ועמם סיכוי לגשם. משני צדי הגג [המשופע] עמדו הגגנים [Dachdecker], מקבלים את הרעפים באמצעות שורות ארוכות של נערינו, שעמדו על שני סולמות עד הפיוגום. הייתה כמובן תחרות בין הקבוצות, כי כל אחת חפצה להקדים את חברתה. בהמולת הנערים התקדמנו מהר מאוד וסיימנו את העבודה בתוך כמה שעות. עדיין נמצאים אמנם מספר פועלים בבניין המקורה החדש, חלקם מְצַפֶּה את פנים התקרה בפסי עץ [לבידוד אקוסטי], ואחרים מטייחים את קירות הפנים. אך אנו שבעי רצון מהתקדמות העבודה וחותרים לחגוג את חג המולד בכנסייה ולהודות לאל ולחברינו שאפשרו לנו את המבצע.

[סוף]

28 באמצע שנות השבעים של המאה התשע-עשרה החלו להתקין בארץ רעפים צרפתיים מעל כיפות וגגות מזרחיים לצורך איטום יעיל ממים, ואחר כך השתמשו בהם בבנייה החדשה. לפירוט הרקע לתהליך זה ראו: ג' גורדון, "גגות מתעופפים ברוח": כניסתם של רעפים ותעשיית החרסית לארץ ישראל, זמנים, 96 (2006), עמ' 58-67; הנ"ל, 'רעף מרסיי – גלגול של פטנט', אתרים: המגזין, 03 (ספטמבר 2013), עמ' 59-66.

מיזם ב: שיקום הבניין הראשי כ'בית היתומים הסורי' לאחר השרפה, 1910

ב-12 ביוני 1910, שבועות ספורים לאחר ש'בית היתומים הסורי' חגג את יובל החמישים להקמתו, פרצה שרפה בבניין הראשי. הייתה זו אחת התבערות הגדולות שראתה ירושלים, וכשדעכה התברר גודל האסון: כל הקומה העליונה של הבניין דמוי החצר הסגורה הושמדה, ורק קירות האבן נותרו זקופים, מפויחים וסדוקים מהחום; מגדל העץ נשרף כליל, ופעמוניו נפלו לקרקע ונשרבו; גג הכנסייה התמוטט, ותכולת האולם נשרפה. הנזקים נאמדו ב-150,000 מרק, ומתחם שנלך הושבת.

אגודת 'בית היתומים הסורי' פעלה במהירות. היא גייסה במגבית חירום ברחבי גרמניה 200,000 מרק וכינסה מומחים לדון בחלופות בנייה. לבסוף החליטה לשקם את המבנה הענק ולהפכו חסין אש לפי התקן הגרמני. הוחלט להרוס את כל הפינה הדרומית מערבית של הבית ('שהייתה פגומה מזמן') ולהקימה מחדש, לשקם את כל

המפלס העליון השרוף, לקרות את הגג בשלד ברזל מלא ולבנות מגדל פעמונים שבסיסו אבן וכיפתו ברזל. העבודות החלו בסוף יולי, נמשכו כשישה חודשים, והיקפן היה פי ארבעה לערך מהיקף מיזם בניית הכנסייה בשנת 1890. הכול עמד בסימן של דחיפות גדולה, כדי להחזיר את האתר לשגרה. את התעודה חיבר לאונרד באואר (Bauer, 1865-1964), מיסיונר גרמני וממוריו הבכירים של המוסד. באואר הצטרף לצוות בשנת 1890, ובעשרים שנות עבודתו בארץ הפך לחוקר פולקלור ופילולוג ידוע של השפה הערבית. הוא הכיר היטב את אורחות המקומיים, וכך בצד תיאור הצד החומרי של מפעל הבנייה, התעניין במובהק בצד האנושי והארגוני שלו.²⁹

איור 6: הבניין המרכזי המשוקם של בית היתומים שנלך לאחר השרפה הגדולה (1910). ברקע: מגדל הפעמונים החדש; בסיסו מאבן וראשו מברזל (צילום: גיל גורדון, 2005)

29 ראו על אודותיו: ס' הופקינס, 'לאונהרד באואר (1865-1964): ערכיסט חלוצי ב'בית היתומים הסורי' בירושלים', קתדרה, 158 (סבת תשע"ו), עמ' 75-98. היה נשוי למריה, בתו של י"ל שנלך.

תעודה ב

מקור: BAZ, 1910 (4), pp. 50–55

שיקום בית היתומים הסורי

[על הפועלים] עברו חמישה חודשים ממועד אסון השרפה, והעבודה לצערנו איננה מתקדמת כמצופה. יש לכך סיבות שונות³⁰ אך בסופו של דבר קשור היה לכך גם עניין החומר האנושי העובד כאן. מי יעז להגיד שהייתה זו עבודה שהצטיינה בזריזות וחריצות? רוב הפועלים היו מוסלמים עניים מהכפרים השכנים שהיה להם עניין שהבנייה תימשך ככל האפשר! עובדי בית היתומים, עמיתים לעבודה, גרמנים וערבים, חלקו ביניהם את הפיקוח על יותר מ-150 העמלים. כל היום היה עליהם לעודד ולעורר. אוצרות השכנוע נוצלו עד תום. כך מודים כאן לפועלים בערבית — עוד בטרם החלו להפגין את יכולתם (דבר מוזר!) — באמירת 'ischt', במשמעות של 'תודה', כדי לעודד עבודה מסורה, או אומרים 'chiff idäk - chiff idschräk', במשמעות 'תן לרגליך וידייך להזדרז!'. אלא שמפקח מחמיר מדי יכול אפילו להיתקל במוסלמי חצוף דיו ששייב לו: 'tauuil rühak, ja chauadscha' — 'הירגע, אדון!', או אפילו 'bitmauuitna' — 'אתה הורג אותנו'. לפעמים עלה הצורך לעבור מהמילה המתוקה למילה המרה. אשר למשתמטים מקרב הפועלים, שלעתים בילו רבע שעה בנינוחות במקום נסתר כלשהו במגרש הבנייה הרחב, לא נותרה בררה אלא להשתמש ב'שבט הנוגש' (ישעיה ט, ג) או פשוט לפטרם.

שכרם של הפועלים היומיים תואם לאִטיותם וחוסר זריזותם, והוא נמוך מזה שבגרמניה. אלא שאין בכך לצמצם את עלות הבנייה, ולא רק בגלל מחירי חומרי הבניין הגבוהים אלא גם מפני שתפוקת הפועל הפלשתיני היומי רחוקה מזו של עמיתו בגרמניה. כך קורה שהיחס בין שכר לעבודה תואם בכל זאת: נער נושא מלט מקבל יומית כ-5 פיאסטר (1 פיאסטר = 15 פפניג), פועל 7½ עד 9 פיאסטר, ואומן בנייה 15-25 פיאסטר.

אולם יש סיבות נוספות לעיכוב בעבודות הבנייה: בחודשים אוגוסט וספטמבר חל חודש הצום המוסלמי רמד'אן. כל מוסלמי או מאמין חייב לצום מזריחת החמה ועד שקיעתה, כלומר לא לאכול, לא לשתות ולא לעשן. לא פשוט לאדם עובד לציית לדרישה זו בחום השמש הלוהטת. אחדים אכן לא עמדו בכך, קנו קצת ענבים ואף שתו מים. בצוות העובדים היו גם נוצרים ארמנים ויוונים. האחרונים חוגגים כידוע חגים וחגיגות רבים. לכן נרשמה הפרעה בעבודה כאשר מדי פעם נמנעו אומנים אחדים להגיע עקב חגים אלה. נוסף על כך קרה שפועלים עברו לעבודות בנייה כלשהן במגרש סמוך יותר לכפרם.

30 הכוונה לנוקים שהיו בתחילה סמויים מן העין ולא יחור בהגעת חומרי בנייה מאירופה.

[מיון עובדים] נזרוק מבט על המתרחש במגרש הבנייה שלנו! יום שני בבוקר. השמש זורחת כרגיל מעל פסגת הר הזיתים. לפני שער הברזל הגדול של המוסד מתגודד המון ססגוני של אנשים, מבוגרים ונערים, כל אחד בלבשו הייחודי: מוסלמים בכותונת לבנה ובמעיל איכרים עבה, נוצרים יוונים וארמנים בבגדים עירוניים, ולבנונים ואפילו איטלקים עם המקטרת בפה ומגבעת שמוטה על הראש.³¹ כולם באו לחפש עבודה (מתי כ, א). כאן השער נפתח, ואדונו, שומר השער הקפדן, מתקשה לדחוף את פקעת האנשים אחורנית ולהשקיטם כדי שהאדון, אב הבית שטאל,³² יואיל לבחור את הכוחות המתאימים. את רובם הוא מכיר עקב קשר קודם רב שנים, ולא מעט [טיפוסים] עצלים נדחים החוצה.

[עבודת הבנאים] אנו מברכים את מנהל העבודה מר אָהמן,³³ שבידיו מופקד כל ניהול העל של הבנייה, ופונים אל האנשים המוכוונים אל אזור עבודתם המיועד. יש פה אומני בנייה מדרגה ראשונה, שנייה ושלישית, והללו מופנים לעבודה כל אחד בהתאם לכישוריו — עבודה על שערים, דלתות, חזיתות חוץ או קירות פנים. לכל אומן בנייה יש עוזר, שני נערי מלט וסבל אחד, המביא את האבנים [איור 7]. בארץ המזרח אין מעמידים פיגום עץ, כיוון שעץ הוא חומר נדיר ביותר. על בעל הבית לדאוג בראש ובראשונה לכך שבזמן חפירת היסודות יעמיקו ככל האפשר עד הסלע (לוקס ו, מוח). יש לדאוג שהיסוד יהיה איתן, בגלל הלחץ העצום של קירות האבן, שעוביים השכיח הוא מטר, ושל עמודים שעוביים אף למעלה מזה. היום הגענו כמעט בכל המקומות לסלע בעומק רדוד.³⁴

בעזרת פטיש, כף בנאים, משקולת עופרת או פלס מים מקים עכשיו האומן שורת אבן אחת על השנייה סביב חדר מגורים עתידי. אחרי שמגיעה קומה אחת לגובהה הסופי מניחים קורות ברזל במרחק 60 ס"מ זו מזו ומקשרים ביניהן בקמרון שטוח של אבן נארי [Nari] קלת משקל. כך נוצרת התקרה. הקמרונות הכיפתיים [המסורתיים], הנראים לרוב בבתים מזרחיים אמתיים בעיר העתיקה של ירושלים, נעלמים יותר ויותר מהנוף.

סוג האבן השכיח הוא המיזי יהודי [mizzi jahudi], אבן סיד קשה מאוד ובתאריג צפוף, שאנו מפיקים משטחנו שלנו. את סוגי האבן האחרים — עבור מדרגות, מסגרות, חלונות וכן לוחות אבן לריצוף חדרים — צריך היה להביא מבית־לחם או ממחצבות של הכפרים בית־חנינא ודיר־יאסין.

31 כוח עבודה איטלקי בירושלים לא היה חידוש. במיזם סלילת הרכבת לירושלים בשנות התשעים הועסקו כמה מאות איטלקים. ראו: טראויס (לעיל, הערה 11), עמ' 45. ייתכן שהאיטלקים שהועסקו אצל שנלר היו קשורים לתכניות הבנייה המתרחבות של גורמים איטלקיים בארץ החל בשנת 1902. ראו: מ' הלוי, 'לאומן איטלקי ואמן דתי: אנטוניו ברלוזי ופעילותו לקידום האינטרסים האיטלקיים בארץ בקודש', קתדרה, 144 (תמוז תשע"ב), עמ' 77.

32 קונרד שטאל (Stahl) שירת קרוב לעשרים שנה בצוות 'בית היתומים הסורי'. שימש מנהל המשק והתחזוקה של המוסד וכא במגע יום־יומי עם מקומיים.

33 Bauführer Herr Ehmann, הוא האדריכל פרידריך אהמן, מבנאיה של הקהילה הטמפלרית בירושלים, סייע לשנלר תמורת משכורת חודשית. ראו: SVSW, 111 (17.10.1910), p. 8. הוא שולב גם במיזם אוגוסטה ויקטוריה. ביתו, בדרך בית־לחם 22, נחשב לאחד המפוארים במושבה.

34 האדריכל הממשלתי אפל (Regierungsbaumeister Appel), שבא מגרמניה לסייע במיזם אוגוסטה ויקטוריה, עזר במיזם של שנלר בתכנון ביסוס הבניין וחישוב עומסים, סיפק בחינם תכנית ושרטוטים, והקדיש זמן ניכר לבנייה עצמה. ראו: SVSW, 111 (17.10.1910), p. 6.

איור 7: למעלה, אתר בנייה בפעילות מלאה – בניית האגף הצפוני במתחם שנלר (1900).
למטה, מנהלי העבודה האירופים (מימין) וקבוצות בנאים ופועלים-ילדים
(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי)

[עבודת ילדים] מבטנו נתקל במספר גדול של נושאי מלט קטנים, נערים בגיל 8-16, ובסבלי האבנים. ככל שמוגבה הבניין, כך נעשית הובלת המלט והאבנים קשה יותר. אנו מעריכים את עבודת הילדים, שכל אחד מהם נושא על כתפיו מנשא עץ מרובע מלא מלט. עם כלי זה הם נעים מנקודת ההכנה של המלט אל האומנים וחזרה, הלוך ושוב. מדובר בוודאי בדרך המצטברת למספר שעות הליכה כל יום עם מטענם המלוכלך. מבט פקחי הבנייה מופנה תמיד אליהם, כי בהם תלויה עבודת אומן האבן. למרות זאת הם נערים עליזים, תמיד מוכנים לצחוק ולבדיחה ואף לסכסוכים קטנים הפורצים [ביניהם] במשך היום.

[הובלת אננים] סבלי האבן הם, כך נראה, עובדים אטיים למדי. על גבם מונחת כרית מלאה סמרטוטים או קש, ביד ימין אוחזים הם מקל וביד שמאל חבל עבה.³⁵ באתר החציבה מניח עליהם העוזר אבן הקשורה ומוחזקת בחבל. הם פוסעים באטיות אל הבנאי כשהם עולים על מישור משופע [רמפה] או על המדרגות. מסבלים אלה היו רוצים לעתים קרובות יותר גמישות, אם כי יש לזכור שהליכה כפופה ממושכת עם אבן כבדה אחת או שתיים על הגב דורשת לא מעט כוחות פיזיים.

[הפסקת בוקר] בינתיים הגיעה השעה 8. שריקת משרוקית הקיטור של המלבנה שלנו מאותתת שכבר הגיעה עת ההפסקה לארוחת הבוקר.³⁶ בשעות הראשונות עובדים תמיד על קיבה ריקה. עכשיו נוהר זרם הגברים והנערים אל סביבת השער, לפניו כורעות מספר נשות פלאחים ובידיהן לחם טרי, זיתים, עגבניות, בצלים ומעדנים אחרים המיועדים לקרוביהן. חלק מהפועלים מנצלים את ההזדמנות לקנות ענבים שמציע השוער שלנו, פרי כרמינו. אחרי הפסקה של חצי שעה שבים לעבודה.³⁷

[פירוק ופינוי] ענן אבק עצום באגף הדרומי-מערבי של הבית מושך את מבטינו. מספר פלאחים גדול עומד כאן, מכוסה כולו באבק ועוסק בפירוק קמרון מסיבי וקירות פגועים. לידם עוצרים שלושת העגלונים שלנו את עגלותיהם ומפנים את הפסולת. העיניים מוגנות מאחורי המשקפיים הכחולים הגדולים בעלי המגן הצדדי כבמבצר מוגן היטב, והזקן מלבין כמו [זקן] של קשיש. זו עבודה קשה, ולא אחד מהפלאחים כבר 'נעלם באבק' מכאן באתר לבלי שוב [כלומר הסתלק]. האח המפקח משפשף את עיניו בכאב, עבודה כזו מעולם לא עשה. האבק הרב כיסה את כל הירק בסביבה באפור מלוכלך; האורנים והברושים וצמחי הגינה מחכים לשטיפה המטהרת שיביא להם גשם חורפי חזק. אנו ממשיכים בדרכנו כי לא טוב להישאר כאן. נפגשים עם כמה נערי מוסד שנאלצנו להשאיר אצלנו בחופשת [הקיץ] כיוון שאיננו מכירים בית אחר שיוכל לקלוט אותם. שניים מהם נושאים תמיד ארגז שטוח ובו הם מעבירים מעט אבנים קטנות או קצת פסולת בניין וכדומה, וכך הם משתתפים באופן מסור בשיקום המקום האהוב עליהם. נוכל לציין לשבח את עבודת הקטנים שבכל מקום שבו הופיעו הם קידמו את העבודה והוכיחו את האמרה 'הרבה טיפות יוצרות נחל'.

[הופעת המפקח] כשאנו פונים מעבר לפינה נשמעות קריאות משני הצדדים: 'חואג'ה סטאר! אבו יעקוב!' [chauädscha Stär! Abu Jaküb], ומושא הקריאה מופיע בצעדים כבדים עם מקל מרשים תחת זרועו. זהו האדון שטאל, ככינוי על ידי המקומיים, אב מעון העיוורים [שלנו].³⁸ בענייני הבנייה משמש הוא יד ימינו של מנהלנו, והוא אדם טרוד מאוד 'מכל האדם אשר על פני האדמה'

35 תצלום של כר כתף ראו: אביצור (לעיל, הערה 10), עמ' 188.

36 המלבנה הייתה בית החרושת המודרני לייצור רעפים ולבנים שבנה המוסד, והיא התחרתה בהצלחה בייבוא מצרפת.

37 השוו לעיל, הערה 12.

38 אצל שנלר פעל גם בית חינוך לעיוורים הראשון בארץ. ראו: ג' גורדון, 'קנרית בחדר השינה: המיסיון הפרוטסטנטי של שנלר וראשית חינוך העיוורים בארץ ישראל בשלהי העידן העות'מאני', קתדרה, 151 (ניסן תשע"ד), עמ' 101-132 ואיור 9.

(במדבר יב, ג). למרבה המזל הוא במצב רוח עליו תמיד, ורק כשפלאח כלשהו מטריד אותו יותר מדי [כלומר מתרשל] 'מגיח החוצה גם דמו של הגרמני' [Wallt dem Deutschen auch sein Blut], והוא מגיב במכה חזקה במקלו. הפלאחים אינם כועסים על האיש, כי מובן שהנענש ראוי לכך.

[תשלום שכר] יום תשלום השכר מביא עמו לעתים קרובות מצבים קשים. זוהי תמונה ציורית: אב הבית ישוב מאחורי שולחן הברזל שלו, לידו שק הכסף הכבד, הפנקס והמקל, ומסביבו בני הכפר הצעירים והעירוניים. חילופי דברים רבים נכרכים בכך עד שמסתדר העניין. כמו באוונגליון (מתי כ, ד) כך גם היום, טרם נקבע מראש שכרם של הפועלים הפשוטים: נותנים לכל אחד כפי עבודתו. יש כאלה הסבורים כי יש להעריך אותה יותר ואינם מסתפקים בשכר המשולם; אחר התרשל במיוחד במשך השבוע, ולכן מנוכה משכרו סכום קטן; שלישי מפגר בהחזר חוב וחייב להשלים עם זיכוי לטובת בעל החוב; רביעי וחמישי דורשים תוספת; לשישי נראה כי הטאלר, המשולם בערכים של המג'ידי [הטורקי], אינו מומר בשער נכון. בכל המקרים האלה ואחרים יש צורך לטפל בזהירות רבה ובהחלטיות, בפרט שידיהם של גנבים רוצות להתעשר מכספי המשלם.

[הכנת סיד ומלט] אנו ממשיכים בסיוורנו ומגיעים למקום שמכבים בו את הסיד ומכינים את המלט. כאן מסיעה עגלה את הסיד שנשרף במלבנה שלנו.³⁹ שיירת חמורים מביאה מים במכלי פח גדולים, מהשארית האחרונה שנותרה בבורות שלנו בסביבה הקרובה והרחוקה. בגלל המחסור הגדול במים אנו מרוקנים אותם עד הטיפה האחרונה ואף משתמשים במים המלוכלכים ביותר הנמצאים בתחתיתם. כך נוהגים אנו גם במי הכביסה, מי הזיתים וכדומה וחוזרים ומשתמשים בהם לבנייה. למרות זאת נאלצנו לרכוש מים משלימים מבורות אחרים, וכרגע אנו נאלצים להביאם בעגלות ממרחק של ¼ שעה. פה אנו רואים גם ערמות גדולות של פסולת בניין שקבלן לוקח ממזבלות עיריית ירושלים, מסנן אותה ומספק לשוק חומר בניין. בסמוך מתרוממת ערמה אדומה של חול המופק מערוץ של נחל יבש בסביבה.

[המנוף המאולתר] ליד הקיר המזרחי של הבית מתרומם לגובה תורן עץ, סמלה של אניית קיטור אוסטריית ששטה על פני נחשולי הים התיכון עד שעלתה על שרטון מול חופי חיפה. מאז מבלה הוא את ימי זקנותו בקושי, כתמך למעלית [מנוף]. הוא הועמד אצלנו למטרה זו על ידי מר אהמן [מנהל העבודה הראשי], וכעת מתנועעים בו מעלה ומטה ארגזים עמוסי חומרי בניין. בסמוך פוסע טור פלאחים על פני משטח משופע שאורכו 20 מ' העשוי קורות עץ וקרשים [השוו איור 8], והם נושאים על שכמם קורת ברזל כבדה. הם אינם רגילים לטפל בפריטי בניין כאלה ועל כן עושים זאת בחרדה ובכבדות.⁴⁰

39 שרפת הסיד בכבשן כפרי נמשכה קרוב לעשרה ימים, וקודם לכן אספו במשך ימים רבים בכל הסביבה כמות זרדים עצומה לבערה. לעומת זאת במלבנה של שנלר שרפו סיד בארבעה-חמישה ימים בלבד.

40 השוו לריווח של עיתונאי אנגלי על פריקת ציוד למסילת הברזל בנמל יפו: 'אך פלא הוא שכל חומרי הגלם לרכבת הגיעו ליעדם בבטחה וללא נזקים. הסיכון לבעיות גדל בכל הנוגע לפסי הברזל ולרכיבי הברזל היצוק הכבדים, שהערכים המקומיים לא היו מורגלים לטפל בהם' (טראוויס [לעיל, הערה 11], עמ' 42).

איור 8: בית קורנטאל – 'בית הצריח', מתחם שנלך (1913)

למעלה, אתר בנייה פעיל – תחילת הקמת הקומה השנייה. על הקרקע אבנים מסותתות לבנייה; סולמות ושיפועי עץ כתחליף לפיגומים; פועל בראש סולם מגיש אבן לבנאי; גולגת הרמה למטענים כבדים עם ידיות צולבות ברקע.

למטה, מראה סופי של בית קורנטאל, בית מגורים מפואר בתכנון גרמני. על הצריח המרובע תוכננה כיפת עץ מחודדת אופיינית, אך מלחמת העולם הראשונה מנעה את הקמתה. בחלון הכפול שבצריח ויטראז'ים בסגנון ארט-נובו. הבניין מיועד כיום לשימור מלא.

(ארכיון גיל גורדון)

[שירת הפועלים] חסר ביניהם תיאום בעבודה אך לא כך באשר לקריאותיהם או לשירתם, הנחשבים כנחוצים למלאכת ההובלה. כך רגילים הם לעודד את עצמם ולקצוב את הזמן על ידי זמרה בחילופים או קריאות קצרות קצביות. מקורם של השירים בזמנים עתיקים או לעתים ביצירה פרי הרגע, תוצרת פיוטית לא משמעותית ביותר. מי שיכול לתרום יותר מכולם לשירה נחשב לגיבור החבורה: הוא שר שורה אחר שורה, ואז מקהלת האנשים חוזרת עליהן או משיבה לו בפזמון חוזר מסוים. שני שירים כאלה הם לדוגמה:

Jā chalīl allāh	הו, חבר האלוהים,	Er-rabb i'īn hal-fellāhin,	אלוהים — עזור לפלאחים
jā abu d-difān, ihdar hhān	הו, אב האורחים, קרב הנה	'āin mūsa bid-dabbūsa	כפי שעזרת למשה במטה
ihdar 'indi mitl il-dschindi!	התייצב אצלי כמו חייל!	'āla farūn, far'ūn kafir	נגד פרעה. פרעה כופר
		u ibno mal'ūn	ובנו מקולל!

באופן דומה שרו בנות ישראל לכבוד דוד המנצח (שמואל א יח, ז), לחלופין, כך שהמקהלה הראשונה התחילה ב'הכה שאול באלפיו', והשנייה השלימה: 'ודוד ברבבותיו'.⁴¹

[עבודות פנים] נכנסים אנו פנימה לתוך כמה מחדרי המוסד המשופצים. כאן עובדים הנפחים והנגרים של בתי המלאכה שלנו. הנפחים מעמידים קורות כפולות מברזל כתמיכה לקורות האופקיות, וגם לשם הגברת היציבות של המבנה העליון של הגג, שיסתיים במסגרת גג הברזל. נגרי הבניין עסוקים בהתקנת חלונות, דלתות וארונות עבור ה'משפחות' [קבוצות החינוך] של הילדים. במקומות אחרים משתמשים בלבנים חלולות של המלבנה שלנו לשם הקמת מחיצות, ובמקום אחר עוסקים הטייחים בטיוח הקירות.

[טיפול רפואי] אין אנו יכולים להימנע מאזכור קצר של המרפאה ושל האח גיבהרט העובד בה. הפלאחים קוראים לו 'חכים' [Hakim], ולפי זה הוא 'חכם'. תוארו נקנה בזכות ביקורים של כל מיני אנשים פצועים, תופעה בלתי נמנעת במפעל בנייה כה גדול. מספר פלאחים השתוממו ללא ספק מהישגי הריפוי המהירים של תלמידו זה של אֶסקלֶפְיוֹס, והביע תודתו בברכה יראת שמים ש'האל יאריך ימין' או אפילו 'שאלוהים ישמור על ילדיך'.

[הפסקת צהריים] בינתיים הגיעה שעת צהריים, וכמעט סיימנו את סיורנו. בהפסקת הצהריים נחים הפועלים בצל העצים או קיר אחד ונהנים מארוחה צנועה. אחר כך באה מנוחה קצרה, עד שבשעה 1 קורא קולו רב העצמה של אדון שטאל לאנשים לשוב כל אחד לעבודתו.

41 השוו לשיר הפועלים בתעודה הקודמת, לעיל, הערה 24. פרופ' דהאן מסביר את השיר השני כך: 'חבר האלוהים' (חליל-אללה) הוא אברהם אבינו. אברהם נחשב בתרבות הערבית כגדול המארחים (אברדיפאן) מאז שאירח עם שרה באוהלו את שלושת המלאכים שבאו לאלוני ממרא כנאמר: 'הוא עמד עליהם [לשרתם]' (בראשית יח, ח), ומכאן לשון 'התייצב' שבשיר. ראוי להוסיף שבאואר פרסם שיר זה כבר בשנת 1903 בספרו האנתרופולוגי הידוע 'חיי העם בארץ התנ"ך'. ראו: L. Bauer, *Volksleben im Lande der Bibel*, Leipzig 1903, p. 293.

[חומרי הבנייה] דרך השער מובאים המטענים הכבדים של ספק חומרי הבניין וילנד,⁴² קורות עץ ארוכות, צמנט או ברזל.⁴³ גמלים ארוכי רגליים מצטופפים בחרדה, עמוסי אבני מדרגות וזיזים, בתוך ים הפעילות האנושית. מתוך מגרש המשחקים של הנערים והנערות, ששם מרוכזות האבנים בצפיפות, בוקעת הלמות פטישי הסתתים.⁴⁴ אנו מתעדכנים על אודות כמות חומרי הבנייה השונים שכבר השתמשו בהם, ומתפללים לשמוע על הכמויות העצומות. הדבר בוודאי יעניין את קוראינו, ובלי לפרט יתר על המידה אנו מדווחים: 1,200 מ"ר אבני קמרון [wölbsteine], כנ"ל עבור לוחות [ריצוף] לעליית הגג, אותה כמות של לוחות אבן ולוחות צמנט, 1,200 אבני קשת מלבד קשתות חלון ודלת, 3,500 אבני קמרון פנים לקשתות חלונות ודלתות, 150 מדרגות, 6,000 מ"ר של אבני בנייה מסותתות, 700 מ"ר של אבני פינה, 240 טונה סיד, 600 שקי צמנט, 500 מ"ק של אדמה לבנייה, 200 מ"ק חול, 1,000 סלי עבודה עשויים קש, 45,500 לבנים חלולות או מנוקבות [hohl – oder lochsteine], 5,200 לבני קמין, 1,500 לבנים לקמרונות, בערך 2,500 תמיכות ברזל [Eisentträger], מספר גדול של משלוחי קורות עץ ארוכות, קרשים ופסיסים [השוו איור 9].⁴⁵

[הקמת המגדל] נבקר קצרות ליד החזית המרכזית של הבניין, שמתוכה יקום המגדל [החדש], גבוה יותר, יפה יותר ויציב יותר מקודמו. כאן נאלץ מנהל העבודה לפרק את המחיצות הפנימיות עד היסוד כדי להקים במקומן עמודים עבים שיוכלו לעמוד בעומס מגדל האבן החדש. היה זה קטע עבודה מסובך, שבו חשוב היה לחבר באופן בר קיימא את הישן עם החדש. הגענו כעת כבר עד גובה הקומה הגבוהה ביותר, ושלושת הפעמונים החדשים ממתנינים [להתקנה] כדי לשלוח את ברכתם הנחושה מנקודת תצפית נישאה זו על פני עיר וכפר. בינתיים הגיע הטכנאי [Monteur, בצרפתית] שציפינו לו בכיליון עיניים, ולפניו כבר הגיע שלד גג הברזל. קיים ספק רציני אם ניתן יהיה להקימו לפני בוא גשמי החורף הראשונים, הארוכים. אולם לא נתייאש בגלל זה, אלא נשמח בהכרת טובה על שחסדי אלוהים אפשרו לנו להתקדם בבנייה עד כה בלא תאונה רצינית, ושלא נוצרו מכשולים כלשהם מצד השומרונים (נחמיה ג, לד) והעריבים (נחמיה ד, א) או נכון יותר מכיוון הממשלה.⁴⁶

מודים אנו מקרב לב לכל ידידינו היקרים, על שיחד עמנו התפללו ותרמו לכך שעומדים לרשותנו כל המשאבים הנחוצים לשיקום הבניין. פרח כמורה בברלין כתב להנהלת בית היתומים בקלן לאחר

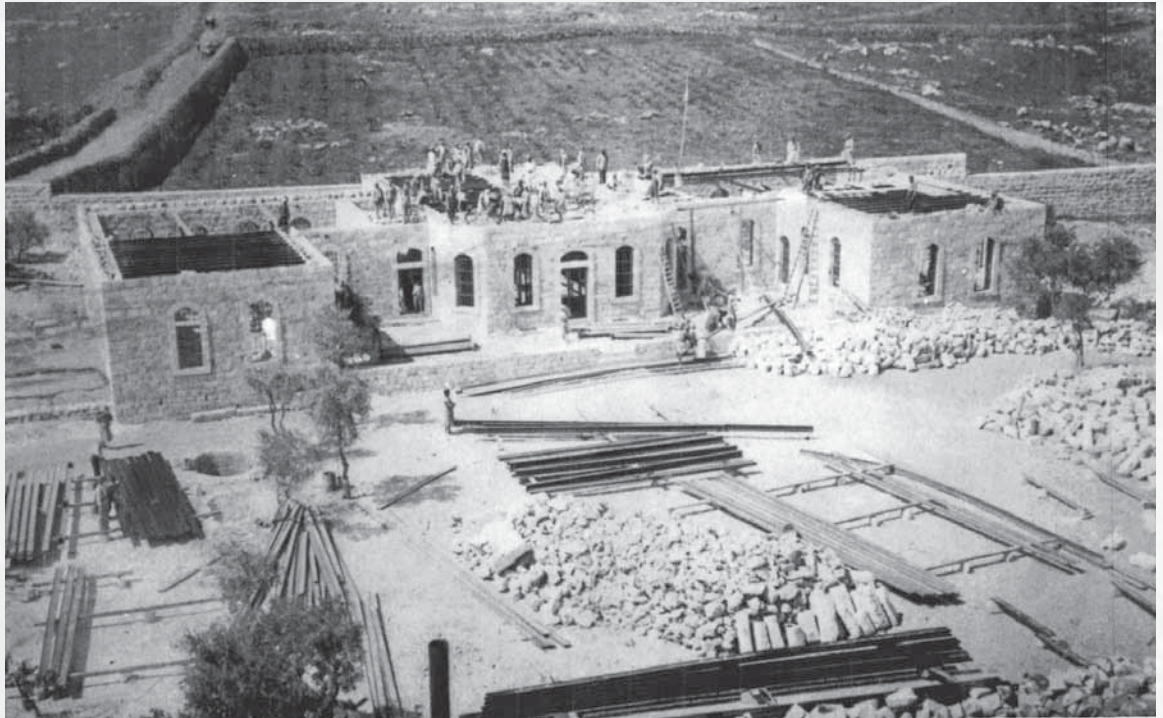
42 ראו לעיל, הערה 26.

43 הצמנט המיובא, שהכינו ממנו בטון (לא מזוין), שימש בשלהי העידן העות'מאני במגזר החקלאי ליציקת תעלות השקיה ובכרות פתוחות. במגזר העירוני יוצרו ממנו רכיבי בניין כגון מעקות, כרכובים, רעפים וצינורות, במפעלי הטמפלרים של וילנד (יפו) וביילהרין (חיפה). ואזכיר כאן את 600 שקי הצמנט ששימשו את שנלר במיזם השיקום.

44 הבחינו אז בין סתתי אבן רגילים (Steinmetzen) לבין סתתים אימנים (Steinbildhauer, פּסלים), שעיצבו עיטורי אבן עשירים. ב'בית היתומים הסורי' לא נזקקו לעיטורים ולכן נפקד מקומם של האומנים.

45 כמות הרעפים לא צוינה אך חישוב מראה שמדובר היה לפחות ב-30,000 רעפים.

46 ברגע האחרון הייתה תאונה, ומדיווח עיתונאי אנו לומדים שגם יהודים עבדו באתר: 'במכון שנלר נפל יהודי ספרדי מראש הגג ארצה. הנופל הובהל לבית החולים הגרמני' (מוריה, 13 בינואר 1911, עמ' 2).

איור 9: מעון העיוורים, מתחם שנלר (1902). צילום מגג הבניין הראשי לכיוון מערב.

למעלה, אתר בנייה פעיל. תחילת קירוי קומת הקרקע בקורות ברזל. הסורגים הותקנו. הקומה בנויה מעל מרתף רב קמרונות הסמוי מן העין.

במגרש הקדמי – חומרי הבנייה עבור הקומה הנוספת: מצבורי אבנים מסותתות; ריכוזי קורות ברזל (שחורות) בשני אורכים, 7 מ' ו-11 מ'; ריכוזי קורות העץ הארוכות (לבנות) והמְרִישִים לגג מוגבהים מעל הקרקע למניעת פגיעה; ריכוזי קרשים לפיגומים; בור עגול ליד העץ לחומרי מליטה; עמודי מתכת עגולים לתמיכת תקרות מונחים ליד הסולמות. פועלים – 40 על הגג, 14 על הקרקע, פועל עם מנשא מלט מטפס בסולם מימין.

(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי)

משמאל, מראה הבניין הגמור, שנות הארבעים (ארכיון גיל גורדון)

אסון השרפה: 'גדול יהיה כבוד הבית הזה, האחרון מן הראשון, אמר ה' צבאות' (חגי ב, ט). במובן זה היינו רוצים לבקש אכן לא רק את הפאר החיצוני אלא גם את הפנימי, לאמור – זה השוכן בלבבות יושביו.

[חתימה: באואר (Bauer)].

מיזם ג: אוגוסטה ויקטוריה, 1910 – מיומנו של מנהל בנייה ברלינאי בירושלים

המיסיון הוותיק של שנלר הכיר היטב את המזרח ואת המנטליות של יושביו, והדבר ניכר בהתנהלות ההרמונית ככלל באתריו, שתוארה לעיל. לעומת זאת באתרי בנייה 'מערכיים טהורים' שהופיעו בהם אירופים אורחים נוצרו מפגשים תרבותיים קיצוניים יותר, והללו הולידו תוצאות מגוונות. דוגמה לכך יש ברשמיו של האדריכל היינריך אוטו הופמן (Hoffman), שבא לירושלים לנהל את מיזם אוגוסטה ויקטוריה.⁴⁷ הופמן החליף את אינג'ינר גוטליב שומאכר (Schumacher), הגרמני החיפאי, ועבר באתר יחד עם אינג'ינר דוד גוטליב זנדל (Sandel) הירושלמי, בנו של האדריכל הטמפלרי תאודור זנדל (איור 10).

הרושם הראשון של הופמן מאתר הבנייה הקיסרי היה 'מבהיל' – הוא גילה להפתעתו שקירות האבן של הבניין הראשי אינם מתרוממים באופן אחיד כמקובל במערב אלא במקטעים אקראיים. 'הייתה זו תמונה גרוטסקית הדומה לחורבה יותר מאשר לבניין בהקמתו', כתב הגרמני. מפליאה יותר בעיניו הייתה ההתרחשות מסביב (איור 11):

כל זה כאין וכאפס לעומת התמונה המזרחית מסביב לבניין. אנשים מכל הגילים והתלבושות, חלקן צבעוניות, ישבו על הארץ ועיבדו אבנים בדומה לחייט היושב בביתו על קרש תפירה. שירות גמלים, מעין תהלוכה חגיגית, פילסו דרכן דרך הסתתים הרבים וערימות האבנים. גדודי חמורים ללא רתמות, עמוסי משא, דהרו למרות הסכנה למעור, כאילו צעדו בשטח פתוח. מצד שני, בנאי בודד עומד על עמוד חופשי, ללא פיגום, ומניח אבן על אבן, והכל מלווה ברעש ושירה קצבית של הפועלים הערבים.⁴⁸

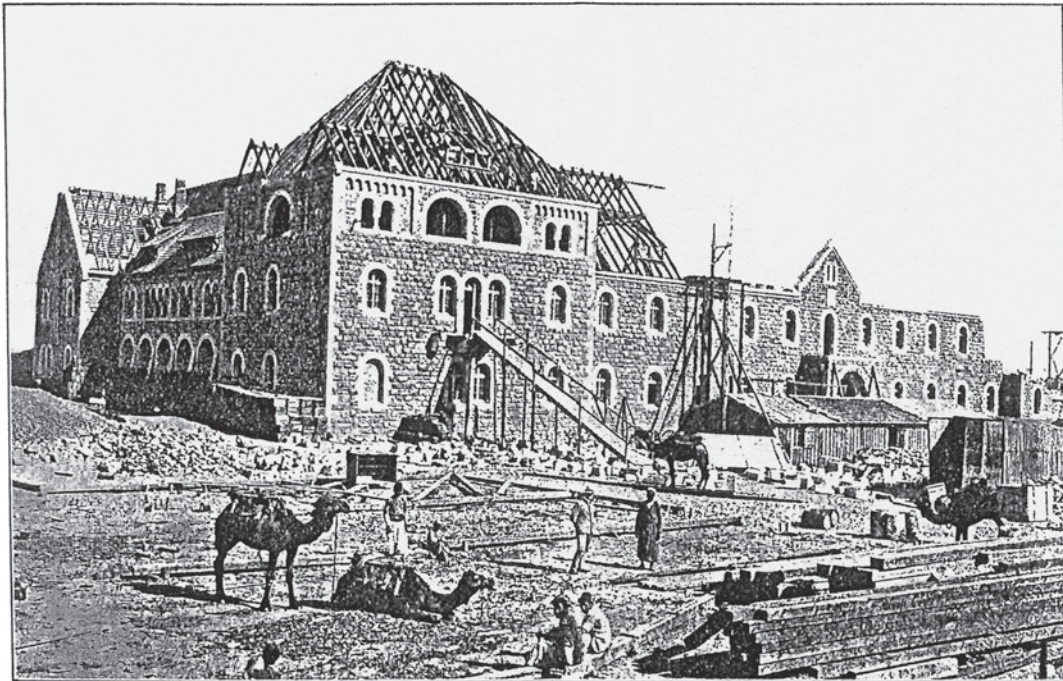
תיאור הקרקס החזותי הבלתי מובן הזה היה אופייני לזר שצץ באזור, ונדרש זמן לגלות שגם אתרים במזרח תפקדו כיאות, אם כי לפי כללים אחרים מאלו שהיו מקובלים באירופה. בסופו של דבר נוצרה מעין סימביוזה בין הצרדים – המקומי והזר.

תוצאה אחרת של המפגש הייתה הטמעת ערכים אצל המזרחיים, למשל בתחום העבודה האומנותית. כאשר גויסו טובי הסתתים הערבים באזור למפעל הגרמני היוקרתי התברר כי הם זקוקים להכשרה וכך כתב הופמן:

הסתתים ואומני האבן הללו [...] שהם במזרח גילדה עוד מימי האבות, מקומיים הם. מאז ועד ימינו עושים הם נפלאות בסיתות אומנותי ושוויים בהחלט ביכולותיהם לרמה של עמיתיהם האירופים. עם זאת עיסוקם הבלעדי כמעט של אומני פלשתינה באורנמנטיקה הערבית-ביזנטית, החלקה ולעתים מתקתקה כלשהו, גרם לכך שעבודותיהם הראשונות אצלנו היו העתק רכרוכי מעוות של האופי שנדרש לקישוטים הרומאניים שהובאו לכאן בתבניות גבס מברלין. לפיכך היה צורך לשגר מורה גרמני [מייסטר] להדרכה. על פי הוראותיו למדו

47 הופמן (לעיל, הערה 17), עמ' 49-50. חלק מהרשמים הוזכרו במאמר מקיף על אודות המבנה ואפיוניו האומנותיים. ראו: ע' מאיר-מריל, 'בניין אוגוסטה ויקטוריה על הר הזיתים', ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), ההר אשר מקדם לעיר (אריאל, 123-122), ירושלים תשנ"ז, עמ' 51-62. להשלמה ראו: *Die Deutschen Festtage im April 1910 in Jerusalem: Die Einweihung*, Potsdam 1910; H. Wawrzyn, *Ham and Eggs in Palestine: The Auguste Victoria Foundation 1898-1939*, Marburg 2005, pp. 22-27

48 מאיר-מריל (שם), עמ' 56.

West- und Nord-Seite der Stiftung. Mai 1909.

איור 10: בניין אוגוסטה
ויקטוריה בתהליך הבנייה
(1909) ובסיומה (1910),
החזיתות הצפונית והמערבית

האנשים האלה, שהיו כמעט כולם בני ארבעים ומעלה, את מקצועם מחדש ברצון ובשקידה. הם יצרו אחר כך עבודות בטכניקה מופתית, וכלי לשנות את אופן עבודתם הייחודי.⁴⁹

האדריכל הברלינאי מצא בכל זאת דמיון בין האומן המזרחי למערבי. הוא תיאר באופן רומנטי-חושני, אם לא ארוטי כלשהו, את האומנים האוריינטלים שבהם צפה:

הם רוכנים בחיבה על אבן הראשה המונחת על ירכיהם, וכאשר הפריט גדול יותר – כאילו זוהלים אליו כחתלתול גמיש הנצמד אל קפלי שמלתה של גבירתו. נדמה כאילו הידיים הזרזות רק מתעסקות להן בעלמא, ואף על פי כן הן יוצרות צורות רבות עצמה מהחומר הנאה אך הקשה מאוד. הצופה אכן מתפלא כיצד כל מכה נוחתת במקומה והכול קורן כוח וגבריות, הגם ששפת התנועות, ברכותה המתמסרת, בעת היצירה מעוררת כולה ציפייה להפך הגמור. לי, שגם אני מבין משהו באומנות הזאת, היה תמיד העונג, בסיורי הביקורת היומיים שלי, להתעכב אצל הפסלים ולצפות במעשיהם. השווייטי בין העבודה המתבצעת באוהל בניית הקתדרלה בקלן לזאת כאן, על פסגת הר הזיתים בירושלים.⁵⁰ אנשים שונים לגמרי, שפת גוף שונה בתכלית, ועם זאת, וללא כל ספק או טעות, משותף להם רק עניין אחד – האהבה למלאכתם.⁵¹

והיו מקרים של התנגשות גלויה בין ערכים. דיאלוג בין קבלן ערבי שסירב להגדיל את כמות האבן שסיפק למיזם אוגוסטה ויקטוריה לבין האדריכל הגרמני שביקש לחקור בנושא, נרשם במדויק אצל הופמן. השיחה, באמצעות מתורגמן, התנהלה בשטח כך:

אני: הבנאים שלי דיווחו לי שאתה – הוי זקן מכובד שיזכה לברכתו של אללה – בעליה של המחצבה הנהדרת שלמרגלות הר הזיתים, מסוגל להפיק עבורנו ממחצבתך כמות גדולה יותר ממה שאתה מספק. תמה אני על כך וברצוני לשאול – מדוע לא תנצל את ההזדמנות [הכלכלית] המבטיחה שנקרתה בדרכך? שהרי לא בכל יום יש לך אפשרות כזו.

הוא: אתה מתפלא, הוי אנפרי – אאחל לו אך בריאות ואריכות ימים – אך ראה נא: מחצבה זו פלכלה את אבי ואת סבי ולמעשה את כל אבות אבותיי עד ימיו של הנביא מוחמד. הם מעולם לא הפיקו ממנה יותר מאשר כפי צורכיהם, וכך הגיעה זו לידיי ומכלכלת אותי. אני מפיק ממנה לפי צרכיי ולא למעלה מכך, כדי שגם ילדיי וילדי ילדיי יוכלו להתקיים ממנה.

אני: העניין ברור ויפה מאוד. אך ראה נא – אני משלם לך בכסף את אשר תדרוש. בעזרתו תוכל להתחיל מיזם מניב שיאפשר לך ולילדיך חיים טובים יותר מאשר יש לכם עד כה!

הוא (בתנועת יד מלאת הוד אמת, שלעולם לא אוכל לחקותה): אינני חפץ בכסף! הוא מתפור לי בין האצבעות כמו חול המדבר! הוא מתעתע ואין לו המשכיות! הכסף היה מגרשני מהמקום שבו נולדתי, ושבו גם ארצה למות ולהיקבר. אולם המחצבה תישאר, כל עוד יחפוץ בכך אללה, לי ולבאים אחריי. לכן חדל נא מניסיונותיך. קנה את אשר אני מציע לך או אל תקנה – אחת היא לי!

כך [התנהל המפגש] עם הפלאח הזקן שישב לו שפוף בין כמה אבנים, ושלמראית עין היה אדם חסר מעוף. מאותו רגע ואילך בירכתיו [בקידה] עמוקה עוד יותר.⁵²

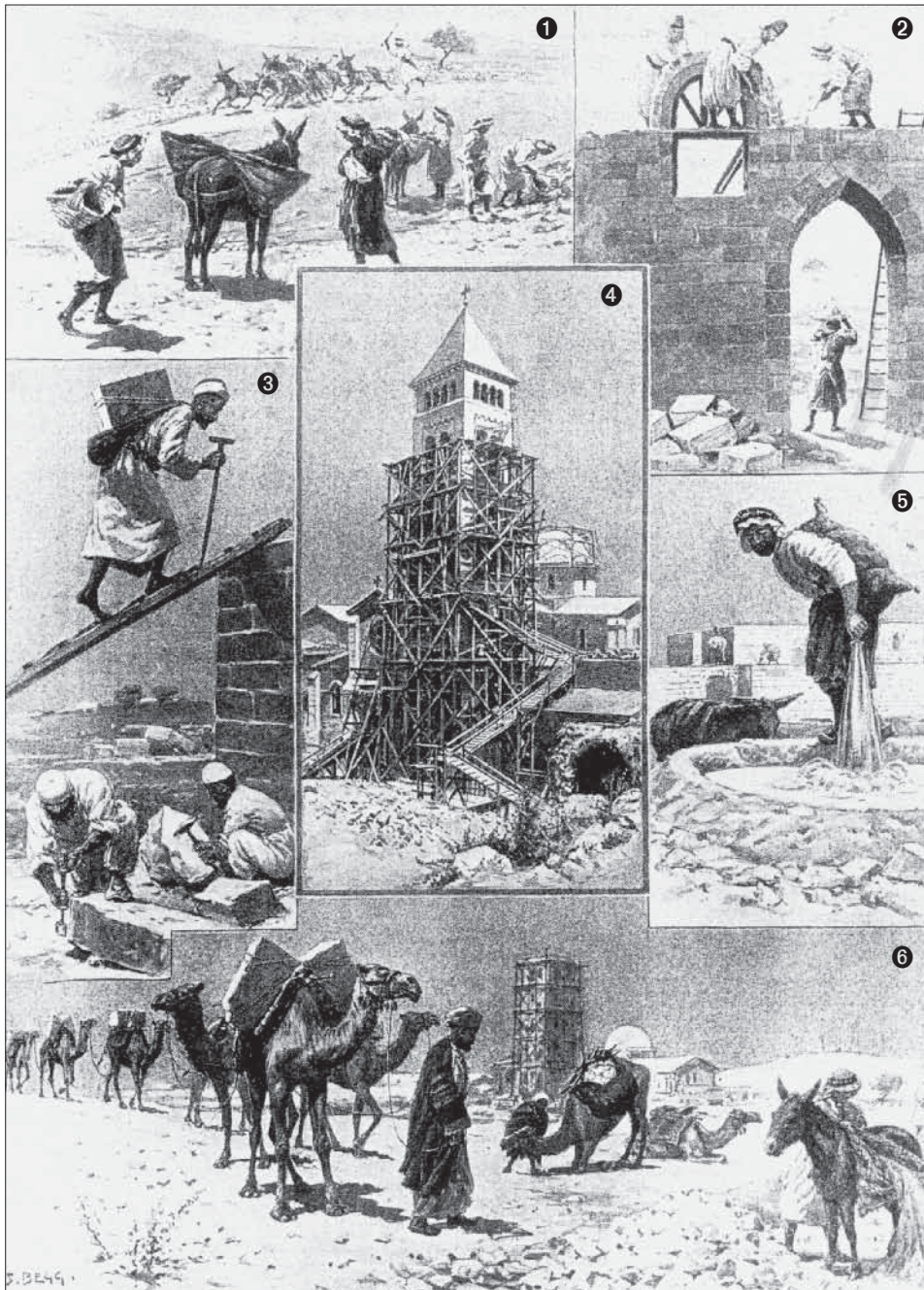
מדובר היה במקרה זה בפערים תרבותיים יסודיים. הרוח הפרוטסטנטית, הרחף הקפיטליסטי והכסף המערבי נאלצו לסגת לעתים נוכח המציאות במזרח. אך הם לא נעצרו – הבעיה נעקפה, והמיזם נחנך ברוב טקס בשנת 1910, אם כי למעשה הוא הושלם רק ארבע שנים אחר כך.

49 הופמן (לעיל, הערה 17), עמ' 53.

50 בניית הקתדרלה בקלן, הקתדרלה הגדולה באירופה, הושלמה בדיוק בעת ההיא.

51 הופמן (לעיל, הערה 17), עמ' 53.

52 שם, עמ' 55-56.

- 1 מפני הפסולת
- 2 בנאי אבן ונושאי מלט
- 3 חוצבים וסבל האבן
- 4 המגדל
- 5 אגן הכנת טיט וספק מים ירושלמי
- 6 שיירת גמלים מגיעה מהמחצבות

איור 11: 'כיצד נבנתה הכנסייה הגרמנית בירושלים? מאיורי הקולוניה האמריקאית', תיעוד נדיר של אתר בנייה בירושלים בעיתון האנגלי *The London Illustrated News* (1898)

סיכום

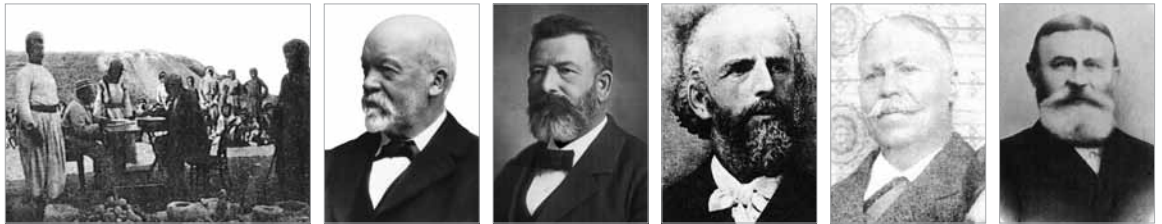
התעודות שהובאו במאמר נוגעות לשלושה אתרי בנייה מוסדיים בירושלים ומציגות את פניו הכפולות של אתר בנייה באשר הוא: הפן הטכנולוגי והפן האנושי. הפן משקפות את השינוי החומרי שחל בעולם הבנייה בארץ-ישראל בהשפעת המערב מהשליש האחרון של המאה התשע-עשרה ואילך. במיזם הראשון, בשלהי שנות השמונים, הזמין המיסיון הגרמני רעפים, קורות ברזל ורכיבי גג ישירות מאירופה. במיזם השני, עשרים שנה אחר כך, גדלו כמות המוצרים המערביים, גיוונם ומקורותיהם, וחלקם כבר יוצר בארץ או נרכש אצל יבואנים מקומיים (ראו נספח). מכלולים מיוחדים שהוזמנו ישירות מחו"ל, ושהגיעו ארוזים בארגזים בלוויית טכנאי הרכבה, עשו דרכם בקלות ובמהירות יתרה בדרך הים. התפתחות זו נבעה מהתגברות העניין של המערב בארץ הקודש, מהתבססות מהגרים ויכולות טכנולוגיות בארץ, מהתחזקות הכלכלה ומפריחת קשרי המסחר הבין-אזוריים.⁵³ חומרי בנייה יקרים שהובאו ארצה מאמצע המאה התשע-עשרה ביזמת גופים מוסדיים או קולוניאליים, הפכו ערב מלחמת העולם הראשונה בני השגה לציבור רחב יותר באמצעות סוחרים וסוכנויות. ההתמערבות האטית של טכנולוגיית הבנייה המזרחית יצרה בנוף המקומי תוצרי בנייה מעורבים (היברידיים);⁵⁴ השפעותיו החזותיות, הסגנוניות, האדריכליות והחברתיות של תהליך זה ראויים למחקר נפרד.⁵⁵

מבחינה אנושית הוליד מפגש הערכים בין מזרח למערב תרבות עבודה מעורבת: לוח הזמנים הראשי באתר הוכפף לחגיגה הדתיים של הפועלים ולמזג האוויר המקומי, אך שעות העבודה נקבעו לפי שעון (או פעמון) מערבי; קצב העבודה ומוסר העבודה נדרשו להיות מערביים, ושכר העבודה נקבע לרוב לפי תפוקה בנוסח אירופי ולא כתגמול יומי. האתר הופעל בהכוונה מערבית, אך התאפיין כמזרחי מבחינת התארגנות צוותי העבודה בו והרכבם, אופן שינוע חומרי גלם, העסקת ילדים ושירתם הקבוצתית הקולנית של הפועלים. לבוש הפועל ותזונתו היו כמנהגי המזרח, אך המרפאה באתר הייתה מערבית. צוותי האבן והשלד הערביים נותרו עמוד השרדה בבנייה, אך מופיעים אזכורים של חוסר הנוחות שהם חשו בעבודה בחומרי הבנייה החדשים כקורות הברזל. בעבודה מסיבית בלבנים,

53 קרק (לעיל, הערה 21), עמ' 242-252.

54 בעדות משנת 1900 הבחין הכותב בין ירושלים, שבה עדיין מילאו הקירות והתקרות העבים את רוב חלל החדרים בקומות התחתונות, והטיפול ההנדסי בהם היה מסוכן מאוד, לבין השפלה, ששם היו העניינים פשוטים יותר: 'בן יפו הבא לבנות לו בית [יבנה] ארבעה קירות ענק דקים ובהם חללים רבים לחלונות ופתחים, וקורות ברזל ישים לתקרה בין יציע ליציע, ואחר יחלק לו את בנינו זה לחדריו ככל אֵינָת נפשו [...] בתי יפו החדשים מְרֻנְחִים בכלל, חדריהם מרחיבים דעתו של אדם, וחלונותיהם הגדולים והרחבים, אשר גם שבכות כרזל אין להם, מעידים מה עזה ומה עצמה חבת בני ארמת החול לרוח צח וקיריר המנשב פה במידה זעומה כל כך' (ד' ילון, 'עיר הפרדסים', המליץ, י"ז בחשוון תרס"א [9 בנובמבר 1900], עמ' 2).

55 פינקרפלד (לעיל, הערה 11), עמ' 125-157; ש' לנדמן, 'הערות לצורת בית המגורים הירושלמי הערבי במאה הי"ט, קתדרה, 25 (תשרי תשמ"ג), עמ' 177-182; ר' פוקס, 'הבית הערבי הארץ-ישראלי: עיון מחודש: חלק א: הבנייה הקדם תעשייתית', שם, 89 (תשרי תשנ"ט), עמ' 83-126; הנ"ל, 'הבית הערבי הארץ-ישראלי: עיון מחודש: חלק ב: התמורות בתרבות המגורים במאה התשע-עשרה', שם, 90 (טבת תשנ"ט), עמ' 53-86. התופעה נמשכה אל תוך תקופת המנדט הבריטי, עם כניסת הבטון המזוין ורכיבי הסיליקט.

‘אבנים מלאכותיות’ כהגדרתם, הם לא זכו להצלחה יתרה, וגם לבניית גגות רעפים נדרש לימוד מיוחד (איור 13).⁵⁶

התעודות שהוזכרו במאמר נותנות הזדמנות להרחיב מעט בנושא מעמדו החשוב של מנהל הבנייה האירופי-המקומי באתר הבנייה. בעל תפקיד זה נמנה עם קבוצת האירופים המזרחיים, שהכירו את משאבי הארץ ואת המנטליות של אנשיה מתוך חייהם כמתיישבים באזור, והיו מהם שכבר נולדו כאן. כולם ידעו ערבית (שפת המקומיים), הבינו טורקית (שפת פקידי הרישוי) ודיברו בשפות אירופיות. חלקם היה בעל הכשרה עצמית בבנייה המקומית, וחלקם למד אדריכלות או הנדסה באירופה. הם ידעו כיצד והיכן לרכוש חומרי גלם מקומיים איכותיים ובאיזה אופן לשלב טכנולוגיית בנייה מערבית בבנייה מסורתית. יתרונות מוחלטים אלה מיקמו אותם בעמדת תיווך חיונית בין הפועלים המקומיים לבין המתכנן הזר ואפשרו להם לשמור על יחסי גומלין רגועים ביניהם.

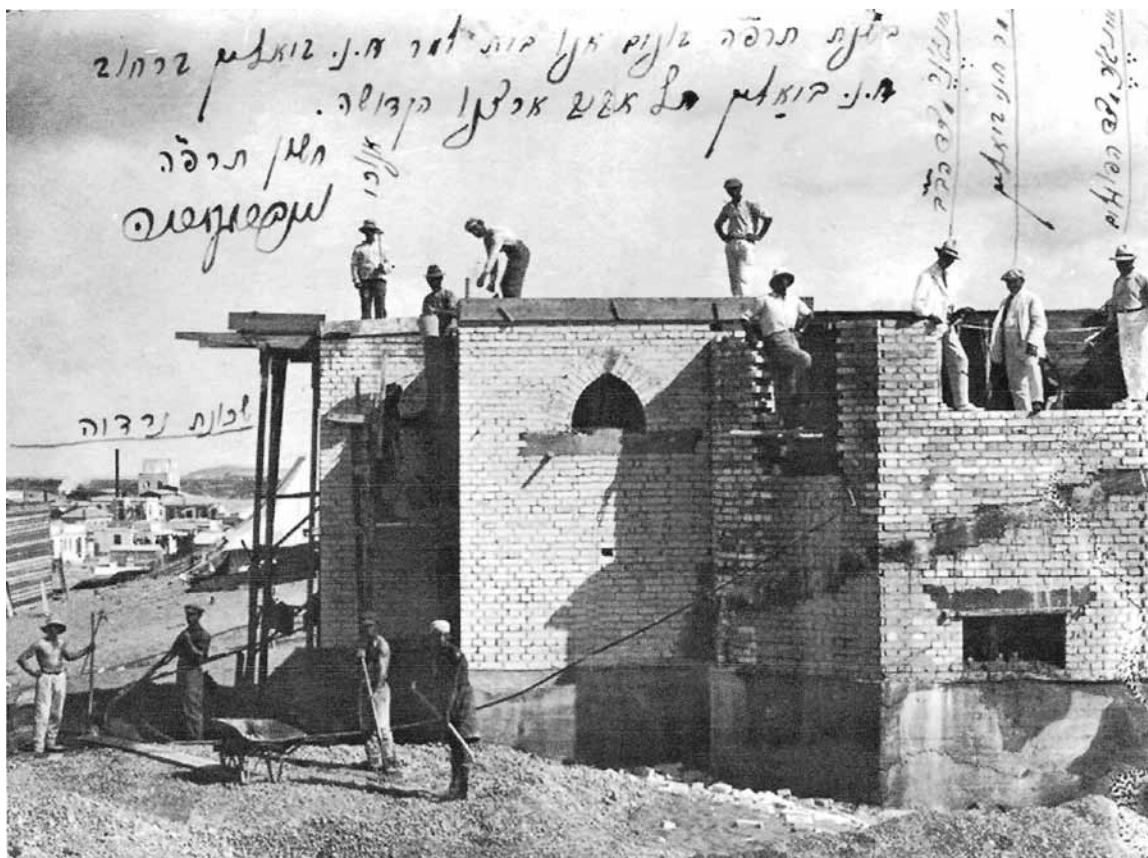
איור 12: מנהלי הבנייה האירופים – דמויות מפתח בבניית מיזמים זרים בארץ-ישראל מימין לשמאל: קונרד שיק, פרדיננד פלמר, תאודור זנדל, פריץ ביילהרץ, גוטליב שומאכר משמאל: יום התשלום – שומאכר בחפירות תל מגידו (1903). השוו לתיאור מעמד זה בתעודה ב

מנהלי עבודה בולטים באו מהמגזר הגרמני הפרוטסטנטי, ומרביתם העמיד דור ממשיך. בירושלים היו אלה קונרד שיק (Schick, 1822–1902); פרדיננד פלמר (Palmer, 1818–1892) ובנו האדריכל פאול; הטמפלרים המקומיים תאודור זנדל (Sandel, 1845–1902), שני בניו – האדריכל בנימין זנדל והאינג'ינר דוד גוטליב זנדל; האדריכלים פרידריך יוהנס אימברגר האב (Imberger, 1826–1893) ופרידריך יוהנס הבן (1847–1915); גוטלוב בוירלה (Bauerle, 1853–1930); ברונו אפינגר (Eppinger, 1891–1906) וגם האדריכל פרידריך אהמן (Ehmann, 1877–1926), שסייע לשנלר; בחיפה היו אלה הטמפלרים כריסטיאן ביילהרץ (Beilharz, 1845–1857), פריץ ביילהרץ (1864–1937) ועמנואל ביילהרץ (1873–1913), בצד יעקב שומאכר הטמפלרי ובנו הידוע יותר האינג'ינר גוטליב שומאכר (Schumacher, 1857–1925) (איור 12).⁵⁷ היו מהם שעסקו גם בתכנון,

56 השווה לבניית הטכניון ('טכניקום') בחיפה אז, לגביו כתב האדריכל ברוואלד: 'הפועלים הם ערבים, יהודי רוסיה ויהודי תימן, שברובם לא ידעו מעולם מינים אחדים מחומרי הבניין כמו, למשל, בטון'. ראו: עיתון 'העם', 29.12.1916, עמ' 19. בתל-אביב, לעומת זאת, נכנסה האידאולוגיה הציונית לזירה, להצה להחליף את הבנאים הערבים המיומנים בפועלים יהודים ודנה באפשרות להכניס חומרי בנייה חרישים להפחתת התלות במזרחי המקומי. הוויכוחים נגררו גם לקטטות בשטח. ראו: א' אלכסנדרוביץ', 'כורכר, מלט, ערבים, יהודים: איך בנויים עיר עברית', תאוריה וביקורת, 36 (ירושלים 2010), 61–87.

57 על הירושלמים ראו: קרויאנקר (לעיל, הערה 26), עמ' 177–178, 201–202, 237–239, 291; הנ"ל, אדריכלות בירושלים: הבנייה האירופית-נוצרית מחוץ לחומות, 1855–1918, ירושלים 1987, עמ' 182–185, 231, 253, 262; שיק ראו: ק' שיק, למען ירושלים, בעריכת ח' גורן, ירושלים תשנ"ח; על זנדל ראו: P. Lange, 'Theodor Sandel – Baumeister',

אך כולם שימשו מנהלי ביצוע של מיזמים מערביים מגוונים: ארכיטקטוניים (בתים ושכונות), הנדסיים (דרכים, מסילות ברזל, תחנות רכבת ותשתיות), ארכאולוגיים (חפירות) וגם קדסטאריים (ארגון משלחות מדידת שדה). בלי שיתופם של מנהלי עבודה אירופים מזרחיים אלה לא ניתן היה לבצע דבר כיעילות במזרח.

איור 13: נוף חדש באתר בנייה בראשית ימי המנדט; בנאים יהודים, חומרי בנייה חדשים (לבני סיליקט, בטון מזוין), מנהלי עבודה 'מערביים'. בניית בית ביאליק בתל-אביב, גמר קומת קרקע, אוקטובר 1924 (צלם לא ידוע, באדיבות אור אלכסנדרוביץ')

נספח <<<

für Jerusalem: Porträt eines fast vergessenen Mannes, K.H. Ronecker, J. Nieper & Th. Neubert-Preine (eds.), *Dem Erlöser der Welt zur Ehre: Festschrift zum hundertjährigen Jubiläum der Einweihung der evangelischen P. Sauer, Beilharz Chronik: Erlöserkirche in Jerusalem*, Leipzig 1998, pp. 101–115
 על משפחת ביילהרץ ראו: *Die Geschichte eines Schwarzwälder Bauern- und Handwerker-geschlechts vom 15. Jahrhundert bis heute in Deutschland, Palästina und Australien*, Stuttgart 1975, pp. 82–151
 'האחים הגרמנים סוללים ובוניים'; 'לבנוני, 'האחים הגרמנים סוללים ובוניים':
 האחים ביילהרץ – הבנאים הגדולים', עת-מול, 232 (שבט תשע"ד), עמ' 9–11; על שומאכר ראו: 'בן-ארצי, 'גוטליב שומאכר: מפות ותוכניות לפיתוח חיפה', קתדרה, 73 (תשרי תשנ"ה), עמ' 62–82.

נספח: חומרי הבנייה באתרי 'בית היתומים הסורי' של שנלר מזרח ומערב על פני עשרים שנה

1910 מיזם שיקום הבניין הראשי	1889 מיזם הקמת הכנסייה
חומרי בנייה מקומיים	חומרי בנייה מקומיים
<p>אבן: מיזי יהודי – חציבה באתר מיזי חילו – בית־לחם מלכי, קעקולי – דיר־יאסין, בית־חנינא נארי – חציבה באתר מים – בורות באתר + רכישה סיד, טיח – ייצור באתר חול – נחלים בסביבה</p>	<p>אבן: מיזי יהודי – חציבה באתר מיזי חילו – בית־ג'אלה מלכי, קעקולי – דיר־יאסין, בית־חנינא⁵⁸ נארי – חציבה באתר מים – בורות באתר סיד, טיח – ייצור באתר חול – נחלים בסביבה</p>
חומרי בנייה אירופיים	חומרי בנייה אירופיים
<p>קרשים (פיגומים) – יבואן מקומי ציפויי עץ פנימיים – יבואן מקומי קורות ברזל (תקריות) – יבואן מקומי רעפי חרס 'צרפתיים' – ייצור עצמי שנלר⁵⁹ חלונות, דלתות (עץ) – ייצור עצמי שנלר עמודי ברזל – יצרן מיפון⁶⁰ לבני חרס (חלולות, מלאות, קמין, קמרונות) – ייצור עצמי שנלר צמנט (עבור בטון)⁶¹ – יבואן מקומי</p>	<p>קרשים (פיגומים) – יבואן מקומי מרישים, ציפויי עץ (לגג) – יבואן מקומי קורות עץ ראשיות (לגג) – יבואן מקומי רעפי חרס "צרפתיים" – יבואן מקומי חלונות, דלתות (עץ) – ייצור מקומי</p>
<p>חמישה מסבכי ברזל ורכיבים נלווים (לגג הקפלה) מכלול מתועש – ייבוא ישיר + טכנאי, גרמניה⁶³</p>	<p>מנגנון מתיחה מברזל (גג) – ייבוא ישיר, בלגיה⁶²</p>
<p>כיפת מגדל מברזל עם ציפוי נחושת, פעמונים, שעון למגדל – ייבוא ישיר + טכנאי, גרמניה</p>	<p>קורות ברזל (תקריות) – ייבוא ישיר, בלגיה</p>

58 הכפרים הוזכרו בתעודה ב, משנת 1910.

59 יוצרו בבית החרושת המודרני למוצרי חרסית שפעל ב'בית היתומים הסורי' והתחרו בייבוא מצרפת.

60 ניצקו ככל הנראה בבית היציקה של וגנר (Wagner) הטמפלרי.

61 קורות הברזל של התקריות צופו בבטון להגנה מפני אש. ראו: SVSW, 111 (17.10.1910), p. 13.

62 הגיעו ישירות מנמל אנטוורפן.

63 הגיעו מנמל המבורג בצמד ספינות מהירות.